

Feministička analiza socijalne reprodukcije

Kurtović, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:868661>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Petra Kurtović

**FEMINISTIČKA ANALIZA SOCIJALNE REPRODUKCIJE:
LIMITACIJE I NEDOSTACI LIBERALNOG FEMINIZMA**

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Ankica Čakardić

Zagreb, rujan 2020.

Sadržaj

Uvod1

1. Kraći pregled triju valova feminizma3
2. Hegel i konstruktivizam – rod kao društveni konstrukt6
3. Socijalistički feminizam – prva, „rana“ faza TSR-a10
4. Inicijalna kritika braka i obitelji12
 - 4.1. Engels o porodici i braku12
 - 4.2. Socijalistička kritika15
 - 4.3. Anarhistička kritika17
5. Autonomistički feminizam – druga faza TSR-a20
6. Liberalni feminizam23
7. Neoliberalni feminizam26
8. Unitarna teorija – treća, „zrela“ faza TSR-a30
 - 8.1. Suvremena kritika braka i obitelji33
 - 8.2. Zašto je važna vidljivost ženskog rada34

Zaključak35

Popis literature39

Feministička analiza socijalne reprodukcije: limitacije i nedostaci liberalnog feminizma

Sažetak

U ovom radu prikazat ćemo kroz historijsko-materijalističku analizu što je teorija socijalne reprodukcije iz feminističkog očišta te koje struje u tom kontekstu poznamo. Kako bismo tom analitičkom problemu pristupili, prikazat ćemo postojeće dominantne feminističke teorije i prakse iz marksističkog stajališta, i to ponajviše preko autorica poput Nancy Fraser, Lise Vogel i Tithi Bhattacharye te ćemo ponuditi „alternativniju“ analizu feminističkog pokreta, pritom problematizirajući razdvajanje pokreta 70-ih godina na liberalni, socijalistički (marksistički) i radikalni, s posebnim naglaskom na prve dvije struje, potom njihov nastanak i razvojnu liniju, a sve s fokusom na kritiku liberalnog i neoliberalnog feminizma. Kada govorimo o 70-im godinama, obično govorimo o drugovalnom feminizmu koji se bez sumnje može promatrati u širem društvenom kontekstu i koji prije svega moramo sagledavati kritički. To je razdoblje kada je liberalni feminizam uzeo maha te se upravo taj vid feminizma i danas širi kao najdominantniji. U vrijeme drugovalnog feminizma pomiče se naglasak sa socijalnog i ekonomskog položaja žena te se pokret individualizira i depolitizira, a kada govorimo općenito o kritici liberalnog feminizma prije svega imamo na umu njegovo teorijsko razdvajanje roda i klase, što je omogućilo instrumentalizaciju progresivnih feminističkih ideja, i to kako bi se legitimirale politike koje su posve suprotne feminističkim vrijednostima. Uslijed takve instrumentalizacije i regresivnih tendencija, određene se feminističke ideje i prakse bez problema uklapaju u kapitalistički režim, a slična stvar je i s neoliberalnim feminizmom, kao nadasve suvremenim vidom liberalnog feminizma, gdje ključnu ulogu onda igra i ideologija tzv. slobodnog izbora.

Ključne riječi: feminizam, rod, klasa, kapitalizam, patrijarhat, dihotomije, liberalni feminizam, neoliberalizam, kućanski rad, reprodukcija

Feminist Analysis of Social Reproduction Theory:

Limitations and Disadvantages of Liberal Feminism

In this paper we will try to show, through historical-materialist analysis, what is social reproduction theory from a feminist point of view and which types do we know in this context. In order to approach this analytical problem, we will present, mostly through authors such as Nancy Fraser, Lisa Vogel and Tithi Bhattacharya, the existing dominant feminist theories and practices from a marxist point of view. Then we will offer a more "alternative" analysis of the feminist movement, while questioning the separation of movement on liberal, socialist (marxist) and radical feminism, with special emphasis on the first two currents. After that we will show their emergence and development line, all with special emphasis on the critique of liberal and neoliberal feminism. When we talk about the 1970s, we are usually talking about the second-wave feminism, which can doubtlessly be viewed in a broader social context, and which we must first and foremost look at critically. This is the period when liberal feminism took off, and this type of feminism is still spreading as the most dominant. Since the emerging of second-wave feminism, the emphasis from the social and economic position of women has shifted and the movement was individualized and depoliticized. So, when when we speak of the critique of liberal feminism, we have in mind first and foremost its theoretical separation of gender and class, which has enabled the instrumentalization of progressive feminist ideas, and all in order to legitimize policies that are completely contrary to feminist values. Due to such instrumentalization and regressive tendencies, certain feminist ideas and practices easily fit into the capitalist regime. Similar thing is happening with neoliberal feminism, as a modern form of liberal feminism, where the key role is played by the ideology of the so-called free choice.

Key words: feminism, gender, class, capitalism, patriarchy, dichotomy, liberal feminism, neoliberalism, housework, reproduction

Uvod

U prvom dijelu ovog rada pokušat ćemo pokazati da u današnjem diskursu o povijesti feminizma možemo čuti skoro pa isključivo klasičnu podjelu feminističkog pokreta na tri vala. No, takav pregled pokreta, osim što ne obuhvaća sve struje koje su se ulovile u koštac s opresijom žena, ne uspijeva na adekvatan način kritički sagledati feminizam 70-ih godina, koji je mahom bio liberalnog karaktera. Posljedično, ne može ni uvidjeti kako liberalni i – povezano s njim – neoliberalni feminizam zapravo imaju regresivne tendencije po pitanju položaja žena zbog feminističke kooptacije s kapitalističkim sustavom. Iz istog razloga u takvom je pregledu feminizma teško sugerirati kojim bismo se smjerom trebali kretati danas, a da ima emancipacijsku notu. Ovaj će rad, između ostalog, pokušati odgovoriti na to pitanje.

Osim kratkog historijata feminizma, u prvom dijelu ovog rada ćemo preko G. W. F. Hegela i Blaženke Despot pokazati da je rod konstrukt te koje su sve dihotomije nastale jednom kad se muškarac odredio kao biće povijesti, odnosno subjekt, a žena kao biće prirode, odnosno objekt. Drugi dio rada preko nekoliko pokušaja kritike monogamije, braka i obitelji autora i autorica poput Engelsa, Kollontai, Luxemburg i Goldman objašnjava na koji su način gore spomenute dihotomije utjecale na živote žena preko nuklearne porodice, odnosno preko rodne podjele rada u obitelji gdje je sav kućanski, ili preciznije, reproduktivni rad pao na leđa žena. Kako bismo dodatno razradili tezu iz naslova, u raspravu ćemo dalje uključiti autonomističke feministkinje poput Silvie Federici te na taj način krenuti detaljnije u analizu teorije socijalne reprodukcije. Teorija socijalne reprodukcije (dalje u tekstu TSR) izvedena je iz Marxove kritike te ju prema klasifikaciji Ankice Čakardić¹ možemo promatrati u tri „faze“: rana bi bila početak socijalističkog feminizma, koju smještamo na kraj 19. i početak 20. stoljeća, zatim nam dolazi autonomistička tradicija 70-ih godina te na kraju imamo zrelu teoriju socijalne reprodukcije koja je aktualna još i danas.² TSR preuzima Marxovu teoriju, no itekako je svjesna njezinih manjkavosti te ih pokušava ispraviti, na taj način produbljujući samu teoriju. Ona nam govori kako je kapitalizam bitno oslonjen na (hetero)patrijarhalni poredak koji je ključan za socijalnu

¹ Čakardić, Ankica, „Marx i teorija socijalne reprodukcije“, u: Goran Sunajko i Maroje Višić (ur.), *Karl Marx: Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Breza, Zagreb, 2018, str. 111–131.

² Kritika Marxa, a onda i škole „političkog marksizma“ ide u smjeru pristupa unutar kojeg se ignorira uloga rekonstrukcije reproduktivnog rada koji je imao veoma važnu ulogu u uzletu kapitalizma. Drugim riječima, svi oni su točno uočili proces eksproprijacije, odnosno odvajanja seljaka od njihove zemlje kao ključan element u postojanju kapitalističkih odnosa, no pritom su ignorirali moment odvajanja proizvodnje od reprodukcije, a onda povezano s tim i devalorizaciju reproduktivnog rada, koji je, kako ćemo pokazati kasnije u tekstu, ustvari esencijalni rad u kapitalističkim društvima.

reprodukciju u cijelosti. Pojednostavljeno rečeno: kako bi sustav opstao, tržište rada mora neometano funkcionirati, a to pada upravo na leđa žena.

Ono što ovim radom želimo zaključno prikazati je, s jedne strane, da žene proizvode, odgajaju i održavaju u pogonu radnu snagu svakodnevnim kućanskim radom – peglanjem, kuhanjem, pranjem, emocionalnim i seksualnim radom, itd. TSR stoga je usko vezana uz radnički pokret te je nužno antikapitalistička, odnosno revolucionarna. Takva teorija nam je važna jer preko historijsko-materijalističke analize pokazuje kako je socijalni i ekonomski položaj žena itekako bitan i nužan za feminističku teoriju jer se u suprotnom pokret individualizira i depolitizira. S druge strane, zaključno želimo ukazati i na to da upravo zato što ostavlja sa strane ekonomski aspekt i nije vezan za radnički pokret te ostaje na individualizmu, liberalni feminizam, a onda i neoliberalni koji je iz njega nastao, prije svega moramo sagledavati kritički.

1. Kraći pregled triju valova feminizma

Prvi val feminizma smještamo na sam kraj 19. i početak 20. stoljeća. U fokusu su opća pitanja prava ljudi; od prava manjina, do pristupa žena obrazovanju, radu i politici, zatim pravo glasa, pravo na razvod i slično. Svoje uporište ovaj val nalazi dakako u liberalizmu, koji smatra da su najvažnija prava ona koja štite individuu, pravo na slobodu mišljenja te, možda najvažnije, pravo na privatno vlasništvo.³ Glavne akterke ovoga vala i one koje su za taj val bile najutjecajnije, poput Mary Wollstonecraft, na koju je znatno utjecao Rousseau i na čijem je radu bazirala svoje argumente i kritiku⁴ te Harriet Stewart Mill, bile su mahom iz elitnog, višeg sloja društva, drugim riječima – buržujke te su smatrale da će se postizanjem isključivo građanske ravnopravnosti već nekako postići i ravnopravnost rodova. Ono što, dakle, ženama može pomoći jesu država i njena zakonska regulativa, kao i njene druge institucije. Stoga bi se sve promjene, po njima, trebale moći dogoditi u okviru već postojećeg sistema. Takvo stajalište veoma je problematično i – kako ćemo to argumentirati i kritički prikazati u analizi koja slijedi – vodi u neoliberalni feminizam.

Drugi val javlja se 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. U tom periodu feministički pokret dijeli se na tri glavne struje: liberalni, radikalni i socijalistički feminizam.⁵ Razlog su, dakako, previranja '68. godine, a i svjesnost da je feminizam podbacio što se tiče zastupljenosti žena drugih klasa i rasa u okviru prvovalnih feminističkih zahtjeva. Kao što smo već napomenuli, sufražetkinje su se fokusirale samo na prava buržoaskog dijela žena. No, valja naglasiti da su neke feministkinje drugog vala⁶ politizirale privatno, tako proširujući pogled na društvene nejednakosti te se tako nepravda napokon mogla otkriti i na drugim mjestima – mislimo prije svega na kućanstvo, odnosno obitelj. To je ujedno bio i poticaj da se otvore do tada prešućivane teme poput seksualnosti, nasilja nad ženama i povezano s tim, ono što nas možda najviše zanima – kućanskog rada, odnosno reprodukcije. Gledajući unatrag, možemo reći da su feministkinje drugog vala u svojim nastojanjima uz ekonomsku sferu naglasile i sferu kulture

³ Ilić, Kristina, „Povijest pokreta: Feminizam prvog vala“, Libela, <https://www.libela.org/sa-stavom/8838-povijest-pokreta-feminizam-prvog-vala/> (pristupljeno 8. kolovoza 2020.)

⁴ Wollstonecraft, Mary, *Obrana ženskih prava*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999.

⁵ „Feminizam“, Wikipedia, <https://hr.wikipedia.org/wiki/Feminizam> (pristupljeno 8. kolovoz 2020.)

⁶ Mislimo prije svega na socijalistkinje i anarhistkinje poput Luxemburg i Kollontai. Vidi: Kollontai, Alexandra, „Communism and the Family [1920.]“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollontai/1920/communism-family.htm>. (pristupljeno 24. rujna 2019.) i Goldman, Emma, „Marriage and Love“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/reference/archive/goldman/works/1914/marriage-love.htm> (pristupljeno 27. rujna 2019.)

te sferu politike. Iz tih fokusa je proizašla i teza da je podređenost žena sistemski uvjetovana, drugim riječima da ovisi o strukturi društva. Ono što čini razliku triju pojedinačnih pravaca drugovalnog feminizma ustvari je mišljenje, odnosno polazište na koji način je najbolje opisati sistemsku podređenost – primjerice, je li ju bolje opisati kao patrijarhat ili spoj kapitalizma i patrijarhata, tj., metodološkim rječnikom, je li ju bolje opisati dvosistemski ili unitarno. Riječima Nancy Fraser:

„Međutim, uprkos takvim razlikama, većina feministkinja drugog talasa — izuzev liberalnih feministkinja — slagala se oko toga da prevazilaženje potčinjenosti žena zahteva radikalnu promenu dubinskih struktura društvenog totaliteta. Ova zajednička posvećenost sistemskoj promeni obeležila je početke pokreta nastalog u okviru širih emancipatornih previranja tog vremena.“⁷

Budući da će o liberalnom i socijalističkom feminizmu više riječi biti dalje u tekstu, bilo bi važno na ovom mjestu reći nešto ukratko i o radikalnom feminizmu. Predstavnice ove struje, poput Andree Dworkin i Catharine MacKinnon smatraju da oslobođenje žena leži u ukidanju patrijarhata i stvaranju svijeta ženske kulture i ženske vrijednosti, ostajući tako u dihotomijama, ahistorijskim naracijama i transhistorijskim definicijama opresije žena zbog nedostatka klasne analize. Iako postoje određene ideje unutar radikalnog feminizma kojima se možemo inspirirati – poput borbe protiv seksualnog nasilja – nažalost, kako je vrijeme pokazalo, takav smjer gura feminizam u konzervativnom pravcu pa tako danas pod krinkom feminizma i ženskih prava imamo, primjerice, netrpeljivost prema svim muškarcima i transrodnicima, a i veoma problematičan stav prema, primjerice, pornografiji. Kako to tumači Erica West:

„Antipornografsko djelovanje radikalnih feministkinja podcrtava opasnost krivog tumačenja podrijetla potlačenosti žena. Analiza radikalnog feminizma vodi prema oslanjanju na državnu cenzuru, jačanju kaznenopravnog sustava i sklapanju saveza s protivnicima progresivne promjene.“⁸

⁷ Fraser, Nancy, „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“, u: KRIZA, odgovori, levica : prilozi za jedan kritički diskurs, Veselinović, Ana; Jadžić Miloš; Maljković Dušan (ur.), Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013.

⁸ West, Erica, „Zamke radikalnog feminizma“, <http://slobodnifilozofski.com/2018/12/zamke-radikalnog-feminizma.html> (pristupljeno 27. svibnja 2020.)

Ono, dakle, što radikalne feministkinje vide kao osnovne klase u društvu su muškarci kao opresori te žene kao opresirana skupina pa upravo iz tog razloga izbacuju kapitalizam iz svoje analize ili ga barem ne dovode u vezu s patrijarhatom, a ono što je posljedično po njima potrebno jest ukidanje roda, a ne klase. Taj vid feminizma stoga ne uviđa da žene nisu opresirane zato što ih muškarci mrze ili misle da su superiorniji, nego zbog njihove uloge u kapitalističkom sustavu, prije svega u nuklearnoj obitelji; drugim riječima, zbog rezerviranog mjesta za žene u bavljenju socijalnom reprodukcijom.

Treći val feminizma javlja se od 90-ih naovamo, a feministički pokret dijeli se na razne frakcije poput postkolonijalnog feminizma, ekofeminizma, transfeminizma, postfeminizma i ostalih, a *mainstream* feminizam je onaj neoliberalnog karaktera. Na tom tragu Hester Eisenstein navodi:

„U novije vrijeme, tekstovi ženskih studija udaljili su se od ranijih okvira i nastojali su uključiti širok raspon ideja proizvedenih od širenja aktivizma žena i kulturne proizvodnje, od crnačkog feminizma i feminizma Trećeg svijeta, lezbijskog feminizma i ekofeminizma, do feminističkih sorti postmodernizma, poststrukturalizma i queer teorije. Sada se mnogi pisci pozivaju na „feminizme“ (a ne na feminizam) kako bi uhvatili ideju da je ženski pokret sada niz pokreta, nacionalnih i međunarodnih, u kojima se nisu sve grane složile jedna s drugom.“⁹

Kako bismo objasnili problematiku liberalnog i neoliberalnog feminizma te zašto smatramo da je marksistički feminizam, odnosno unitarna teorija, pravi put za feministički pokret, prije svega valja reći nešto više o tome kako je uopće otvoren put za konstruktivističku analizu roda i historijski pristup dihotomijama nastalim u patrijarhalnom i kapitalističkom društvu. Osim toga, valja reći i nešto više o socijalistkinjama drugog vala, koje su itekako potisnute i izgurane iz historije, a koje su dale inicijalnu kritiku liberalnog feminizma i upozoravale na njegove manjkavosti.

⁹ Eisenstein, Hester, *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*, Paradigm Publishers, London, 2009., str. 58

2. Hegel i konstruktivizam – rod kao društveni konstrukt¹⁰

Kroz cijelu povijest filozofije, sve do samog kraja 18. stoljeća, odnosno početka 19., na bitak se gledalo kao na nešto nepromjenjivo i nepokretno. Još od, primjerice, antičkih filozofa poput Heraklita i Parmenida pa onda sve do suvremenijih poput Thomasa Hobbesa i Johna Lockeja, iz ontologije se „skakalo“ u stvarni svijet i zbog takvog gledanja na bitak nismo bili u stanju adekvatno objasniti određene fenomene. Iako je njegova filozofija rezervirana isključivo za muškarce pa na prvi pogled možda nije bitna za feminističku teoriju, Hegel je ustvari prvi filozof koji je bitak stavio u kretanje kroz svoj tročlani sistem i time otvorio put konstruktivizmu. Da je njegova filozofija rezervirana samo za muškarce, možemo jasno iščitati iz *Filozofije prava*:

„Ono jedno stoga je ono duhovno, kao ono što sebe razdvaja u osobnu samostalnost koja bitkuje za sebe i u znanje i htijenje slobodne općenitosti, samosvijest pojmovne misli i htijenje objektivne konačne svrhe; - ono drugo je ono duhovno koje se održava u slozi kao znanje i htijenje supstancijalnoga u obliku konkretne pojedinačnosti i osjećaja; - ono prvo u odnosu prema spolja nešto moćno i djelatno; ovo drugo pasivno i subjektivno. Mužu je stoga i zbiljski supstancijalni život u državi, znanosti i slično, te inače u borbi i radu sa spoljašnjim svijetom i sa sobom samim, tako da on samo iz svog razdvajanja zadobiva samostalnu slogu sa sobom, čiji mirni zor i osjećajnu subjektivnu običajnost ima u porodici, u kojoj žena ima svoje supstancijalno određenje, a u tom pijetetu svoje običajnosno uvjerenje.“¹¹

Unatoč jako izraženim dihotomijama u njegovim djelima iz kojih proizlazi patrijarhalni pogled na rodove u kojem su žene izvukle deblji kraj, Hegelova filozofija bitna je za bilo kakvu raspravu o feminizmu jer je upravo Hegel u *Fenomenologiji duha* već na samom početku gdje opisuje „kretanje ka безусловnoj opštosti i carstvu razuma“¹² izvršio direktnu kritiku esencijalizma, pa prema tome i metafizike, pokazujući da pojmovi nisu statični, nego se kreću kroz povijest. Dakle, možemo reći kako je Hegel pokazao da pojmovima ne smijemo više pristupati ahistorijski. Takav pogled onda napokon otvara scenu za konstruktivističku analizu

¹⁰ Ovo je poglavlje neznatno izmijenjena verzija dijela autoričinog teksta, „Zašto feminizam mora biti marksistički“, u: Goran Sunajko i Maroje Višić (ur.), *Karl Marx : Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Naklada Breza, 2018.

¹¹ Hegel, G. W. F., *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964., str. 154

¹² Hegel, G. W. F., *Fenomenologija duha*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1986., str. 75.

prema kojoj ne postoji nikakva tvrdokorna, statična, nepromjenjiva esencija, nego se na sve gleda kao na konstrukt. To je preduvjet bilo kakve rasprave o feminizmu jer se oslobađamo esencijalističke pretpostavke da postoji nešto navlastito žensko i navlastito muško – čime se u povijesti apsolutizirala partikularnost i ontologizirao odnos muško / žensko – te nam omogućuje da se pitamo kako je moguće da se ženin bitak iz trenutka u trenutak mijenjao. Sasvim je jasno da ni pojam žene ni pojam proletarijata kod Hegela nisu filozofijske kategorije jer niti ženama niti proletarijatu nema mjesta u filozofiji slobode, no ima u njenom ozbiljenju. Riječima Nadežde Čačinovič: „*Različitost njihovog mjesta u ozbiljenju filozofije upravo je problem jednog marksističkog feminizma*“¹³

Činjenica da je bilo koji pojam podložan promjenama i mijenja se kroz povijest važna je za feminističku raspravu jer se napokon može razlikovati pojam roda od pojma spola. Rod je, za razliku od spola, društveni konstrukt i pogled na njega određuju specifični društveni uvjeti:

*„Ako 'jeste' žena, to zacijelo nije sve što jeste; izraz nije iscrpan, ne zato što 'osoba' prije nego što ima rod transcendiraju njegova specifična svojstva, nego zato što se rod ne konstituira uvijek koherentno ili konzistentno u različitim povijesnim kontekstima te zato što se rod križa s rasnim, klasnim, etničkim, spolnim i regionalnim modalitetima diskurzivno konstituiranih identiteta. Na kraju postaje nemoguće izdvojiti 'rod' iz političkih i kulturnih sjecišta u kojima se stalno proizvodi i održava“*¹⁴

Upravo zato je i Simone de Beauvoir mogla napisati:

*„Ženom se ne rađa. Ženom se postaje. Nikakva biološka, psihička, ekonomska kob ne definira oblik koji u društvu poprima ljudska ženka. Sveukupna civilizacija je ta koja oblikuje proizvod između mužjaka i kastrata koji se naziva ženom. Samo tuđe posredovanje može pojedinca postaviti kao Drugo.“*¹⁵

S obzirom da se prva dihotomija koja je nastala, ona *muško / žensko*, nažalost etablirala kroz povijest, tako su se etablirale i sve ostale krajnje problematične dihotomije koje povlači ova prva. Upravo zato muškarac je uvijek gledan kao subjekt, biće aktivnosti, znanstvenosti, racionalnosti i povijesti, dok je žena promatrana kao objekt, pasivno, emocionalno, iracionalno

¹³ Čačinovič, Nadežda, *Žene i filozofija*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2006., str. 86

¹⁴ Ibid., str. 244

¹⁵ De Beauvoir, Simone, *Drugi spol*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016., str. 287

i prirodno te se upravo zato dječake uči da potiskuju osjećaje i ne plaču, dok se djevojčice uči da budu nježne i da je u redu plakati. Još jednom de Beauvoir:

„Ona se određuje i razlikuje u odnosu na muškarca, a ne on u odnosu na nju. Ona je neesencijalno nasuprot esencijalnome. On je Subjekt, on je Apsolut: ona je Drugo.“¹⁶ ; „Subjekt se postavlja jedino dok se suprotstavlja. Nastoji se potvrditi kao ono esencijalno i pretvoriti drugo u neesencijalno, u objekt.“¹⁷

Promišljanja dihotomija mogu ići i na tragu već spomenute Blaženke Despot, koja se, pod velikim utjecajem Hegelove filozofije, najviše fokusira na dihotomiju povijest – priroda. Iz takve perspektive, muškarac je kao biće produktivnosti gledan kao povijest, a ženina uloga svela se na reprodukciju, odnosno postala je biće prirode. I zato se, po Despot, svi ženski pokreti, odnosno svako se rješavanje problema žena može svesti na zahtjev da žena postane povijesno biće. No, Despot naglašava da je borba isključivo protiv muškaraca kao put oslobođenja žena i izlaska iz opresije ustvari promašen:

„U želji za ulaženjem u povijest nemisao je suprotstaviti se svojoj 'ženskoj prirodi', prirodi žene i htjeti 'mušku prirodu' kao povijesnu prirodu. Dakako da u agresivnosti i učinku građanske kulture muškarac još uvijek figurira kao subjekt. Ali, svaka borba isključivo protiv muškaraca kao re-prezentanta jedne određene kulture je eo ipso ostajanje na 'prirodnoj poziciji' spolova, na afirmaciji stava muške kulture i prihvatanju da je ženska priroda konstantna.“¹⁸

Imajući to u vidu jasno je da se moramo boriti za drugačije društvo, odnosno drugačiju kulturu jer se pogled na žene neće promijeniti niti sam od sebe, niti borbom isključivo protiv muškaraca – na taj se način odlazi u ženski separatizam iz kojeg se teško može izaći, kao što smo već naglasili istaknuvši glavne postavke radikalnog feminizma. Takav pogled vodi do toga da se politika isključuje, a uključuje psihologija i zbog toga se ne vidi da je kao i žene, i dio muškaraca također opresiran u kapitalističkom sustavu te se ne vidi kako opresija nad ženama nije nešto urođeno ljudima, kao što nisu ni rasizam, homofobija ili transfobija, nego se razvila u specifičnom historijskom i političkom trenutku, i to upravo s razvojem klasnog društva i nuklearne obitelji. Uz to, kako Despot sjajno zaključuje – i time ukazuje na važnost pitanja

¹⁶ Ibid., str. 14

¹⁷ Ibid., str. 15

¹⁸ Despot, Blaženka, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Cekade, Zagreb, 1987., str. 89

opresije žena – nepovijesni, ahistorijski pogled na prirodu, osim što isključuje sam proletarijat da bude povijesno biće, radikaliziran je na ženi te ona i spram muškog proletarijata biva proletarijat.¹⁹ Dakle, žene imaju specifično mjesto čak unutar samog proletarijata, unutar same radničke klase. Upravo to se vrlo lako može potvrditi proučavanjem nuklearne porodice, odnosno proučavanjem podjele rada u obitelji, a same uzroke nastalih dihotomija treba tražiti u povezanosti opresije žena s privatnim vlasništvom, kako ćemo ilustrirati kasnije u tekstu.

¹⁹ Ibid., str. 97

3. Socijalistički feminizam – prva, „rana“ faza TSR-a

Kao što smo već spomenuli, prema klasifikaciji Čakardić, socijalistički feminizam možemo okarakterizirati kao ranu teoriju socijalne reprodukcije. Kao predstavnice svakako treba izdvojiti Rosu Luxemburg, Alexandru Kollontai i Claru Zetkin. Spomenute socijalistkinje prve su shvatile da postoji tzv. dvostruka ženska opresija te da se patrijarhat ne smije i ne može proučavati bez kapitalizma, odnosno da postoji neraskidiv odnos eksploatacije i opresije.²⁰ Rod su dovodile u usku vezu s radom te su pronašle ključ problema u rodnoj podjeli rada koja onda svaki rad koji obavljaju žene, bilo plaćeni ili neplaćeni, odnosno produktivni ili neproduktivni, sistemski obezvrjeđuje. Najvažniji aspekti njihove borbe bili su mahom socijalno-ekonomskog karaktera, poput borbe za opće pravo glasa, pravo na rad, pravo na obrazovanje i sl.

Tako Luxemburg, primjerice, u svom tekstu *Women's Suffrage and Class Struggle*, smatra da je pravo glasa za žene goruće pitanje tadašnje socijaldemokracije. Tvrdi da je ondašnje političko i sindikalno buđenje žena moguće isključivo zahvaljujući radnicama koje su se zanimale za političku i parlamentarnu borbu, bez obzira na to što nisu imale direktno pravo glasa, a političko buđenje žena općenito dovodi u vezu s buđenjem cijelog proletarijata: „*Nezaustavljivi progres proletherske klasne borbe uvukao je radnice u vrtlog političkog života.*“²¹ Zanimljivo je da monarhiju i nedostatak ženskih prava Luxemburg vidi kao najvažnija oružja vladajuće kapitalističke klase. Također, vrlo oštro kritizira buržoaski feminizam i buržujke općenito: „*One nisu ništa drugo do su-potrošači viška vrijednosti koje njihovi muškarci crpe od proletarijata. One su paraziti parazita društvenog tijela.*“²² ; „*Žene zemljoposjedničke klase uvijek će fanatički braniti eksploataciju i porobljavanje radnika od kojih indirektno dobivaju sredstva za svoju društveno beskorisnu egzistenciju.*“²³ Luxemburg ustvari smatra kako se žene, koje su inače na marginama i promatrane kao drugotne, uvlače u kapitalistički sustav, drugim riječima – komodificiraju, ne bi li pomogle u daljnjoj reprodukciji kapitala i eventualnom izlasku iz krize, koje su po Luxemburg neizostavan dio kapitalističkog

²⁰ Čakardić, Ankica, „Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klasa“, Libela, <https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-feminizam-kao-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/> (pristupljeno 8. kolovoz 2020.)

²¹ Luxemburg, Rosa, „Women's Suffrage and Class Struggle [1912.]“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1912/05/12.htm>. (pristupljeno 27. ožujka 2020.)

²² Ibid., (pristupljeno 27. ožujka 2020.)

²³ Ibid. (pristupljeno 27. ožujka 2020.)

sustava. Dakle, za Luxemburg, buržujke ne samo da ne pomažu u ženskoj emancipaciji, nego pogoduju kapitalističkom sistemu.

Kako bi objasnila dvostruku žensku opresiju, koju su prve locirale upravo socijalistkinje, u ovom tekstu Luxemburg se, na tragu Marxa, dotiče i pitanja produktivnog i neproduktivnog rada. Drugim riječima, problematizira kućanski rad koji je u kapitalističkom sustavu vrednovan kao neproduktivan jer ne donosi direktno višak vrijednosti i kao prvi zadatak proleterki vidi upravo osvještavanje tog problema. Ključ je u tome da je u kapitalizmu upravo taj jaz između produktivne i reproduktivne sfere jedno od glavnih mjesta podređenosti žena jer reprodukciju radne snage, bez koje kapitalizam ne bi mogao opstati, historijski obavljaju upravo žene. Taj rad ne samo da nije plaćen, nego uopće nije prepoznat kao rad.

Luxemburg, kao i Zetkin i Kollontai, na borbu za ženska prava ustvari gleda kao na jedan segment opće proleterske borbe za oslobođenje, a stupanj emancipacije žena vidi kao pokazatelj sveopće ljudske emancipacije. Upravo zato setoliko kritički postavlja prema buržujkama.

Nastavno na pitanje odnosa moći u kapitalističkom sustavu, u tekstu *Communism and the Family* Kollontai se u najvećoj mjeri bavi pitanjem obitelji - što je također bila jedna od važnih tema socijalistkinja s obzirom da je sfera kućanstva kapitalizmu veoma bitna za reproduciranje. Idealna obitelj u takvom sustavu bila bi, dakako, heteronormativna, nuklearna obitelj. No, Kollontai nam naglašava kako se kroz povijest koncept obitelji mijenjao i kako će se mijenjati i dalje. Smatra da je kapitalizam stavio neizdrživi teret na leđa žena – postale su radnice, a u isto se vrijeme njihov posao u kućanstvu nije smanjio: „*Mora raditi isto sati koliko i njen muž u nekoj tvornici, tiskari ili trgovačkoj ustanovi i onda povrh toga mora naći vremena za kućanstvo i brigu za djecu.*“²⁴ Kućanski rad, koji je tradicionalno obavljala žena i koji je prije bio nužan za zajednicu kao cjelinu, a uključivao je, osim brige za djecu i muža, proizvodnju robe koja se onda prodavala na najbližoj tržnici, zbog velikih tvornica i masovne proizvodnje sada više nije neophodan i vidi se kao neproduktivan. Imajući to u vidu, tradicionalna obitelj, smatra Kollontai, ne može opstati. Po Kollontai, brigu za djecu trebala bi preuzeti država, a kućanski posao tretirati i vrednovati kao svaki drugi; ne bi smio ovisiti o rodu i klasi.

²⁴ Kollontai, Alexandra, „Communism and the Family [1920.]“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>. (pristupljeno 28. ožujka 2020.)

Da ponovimo i sumiramo: kada govorimo o opresiji žena, govorimo o opresiji unutar dvije sfere. Moramo promatrati opresiju unutar sfere tržišta, ali ne ostajati samo na tome – u raspravu moramo uključiti i opresiju žena u kućanstvu. Vrijedi i obrnuto: ne možemo ostajati samo u sferi obitelji i porodice - uz privatnu, kućansku sferu moramo uključiti i javnu. Ovom problemu, na koji su socijalistkinje prve ukazale, 70-ih godina različito su pristupile autonomističke i liberalne feministkinje.

4. Inicijalna kritika braka i obitelji

Brak i obitelj norme su koje se bez puno propitivanja i dalje prenose iz generacije u generaciju, a žena se, za razliku od muškarca, percipira kao cjelovita osoba tek od trenutka kada postane supruga i majka, odnosno kada osnuje obitelj. No, nije svaka obitelj poželjna. Možemo reći da je ustvari poželjan isključivo jedan oblik obitelji: tzv. *tradicionalni*²⁵ – onaj koji je protkan heteronormativnošću; nuklearni. Naravno, kako bi se takva obitelj ostvarila, potrebno je da žena postane supruga. Činom udavanja žena tako postaje ovisna i potčinjena, a osim udavanja, potrebno je i da postane majka. Drugim riječima, već rano u životima djevojčica i dječaka na snagu stupaju već spomenute raznorazne dihotomije iz kojih proizlaze rodne uloge, koje su onda percipirane kao nešto prirodno. Kapitalizam ne bi mogao olako funkcionirati bez besplatnog rada koji obavljaju žene – od klasičnog kućanskog rada poput čišćenja, kuhanja i peglanja do seksualnog rada, trudnoće, rađanja, pa onda i općenito emocionalnog rada, sve do skrbi za radnike i one koji to nisu, poput djece, bolesnih ili starijih osoba. Za sav taj rad žene su od malena motivirane mitovima braka i obitelji kao prirodnih, neizbježnih, pa onda na kraju krajeva i poželjnih institucija. Na taj se način veoma važan reproduktivni rad skriva pod krinkom „ženske brige“ i „ljubavi“ te (p)ostaje nevidljiv.

4.1. Engels o porodici i braku

Friedrich Engels, jedan od najvažnijih marksističkih teoretičara porodice i braka, tim pitanjima pristupa kroz historijski materijalizam, a na njega će se potom nadovezati anarhistkinje i socijalističke, odnosno marksističke teoretičarke. Po njemu, odlučujući faktor u cijeloj historiji

²⁵ Iako su neke od konvencija koje danas smatramo tradicionalnima zapravo nedavni izumi. Primjerice, više od tisuću godina za sklapanje braka nisu bile potrebne država i crkva, nego samo međusobni pristanak partnera. O ovome se može više čitati u knjizi „*Marriage, a History: How Love Conquered Marriage*“ povjesničarke Stephanie Coontz.

u krajnjoj je liniji produkcija i reprodukcija neposrednog života, a ona sama je opet dvojakog karaktera: misli se na proizvodnju sredstava za život, predmeta ishrane, odijevanja, stana i za to potrebnog oruđa, a s druge strane misli se na proizvodnju samih ljudi, odnosno na produljenje vrste.²⁶ Društvene ustanove bilo koje epohe i na bilo kakvom prostoru nužno su uvjetovane dvama vrstama proizvodnje, odnosno razvojnim stupnjem rada i porodice. Engels smatra kako su rad i rod u uskoj vezi i međusobno ovisni: što je manje razvijen rad i povezano s time – što je manja količina njegovih proizvoda i što je manje samo bogatstvo društva, tim više rodovske veze igraju ulogu u tome kako će društvo biti uređeno. Kada je društvo determinirano rodovskim vezama, zbog razvoja produktivnosti rada ujedno se razvijaju i privatno vlasništvo pa samim time i razmjena, razlike u bogatstvu i u krajnjoj liniji mogućnosti iskorištavanja tuđe radne snage. Drugim riječima, u takvom društvu nastaje podloga klasnih suprotnosti:

„Staro društvo, osnovano na rodovskim vezama, lomi se u sukobu s novorazvijenim društvenim klasama; na njegovo mjesto dolazi novo društvo organizirano u državu, čije niže jedinice nisu više rodovske zajednice nego teritorijalne zajednice, društvo u kome je porodično uređenje potpuno podređeno uređenju vlasništva i u kome se sad slobodno razvijaju one klasne suprotnosti i klasne borbe koje čine sadržaj cjelokupne dosadašnje pisane historije.“²⁷

Tako Engels preuzima od Morgana²⁸ periodizaciju glavnih epoha te ih dijeli na divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju, a porodicu dijeli na četiri razdoblja, od kojih svaka odgovara određenoj epohi. Prije svega valja naglasiti razliku porodice i sistema srodstva, na kojoj Engels inzistira: porodica se mijenja kroz povijest, a sistem srodstva su ustvari odnosi u obitelji. Razvoj porodice sastoji se ustvari u neprekidnom sužavanju kruga koji prvobitno obuhvaća čitavo pleme i u čijem okviru vlada bračna zajednica. Historijski gledano, prvo razdoblje je porodica krvnog srodstva, drugo porodica punalua, treće razdoblje čini sindijazmička, a zadnje, 4. razdoblje, razdoblje je monogamne porodice. U prvom razdoblju, odnosno razdoblju krvnog srodstva bilo je dopušteno biti sa svima, osim s roditeljima. U razdoblju punalua braća i sestre više ne smiju biti skupa te se formiraju tzv. gensovi.²⁹ Sindijazmička porodica dopuštala je da

²⁶ Engels, Friedrich, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Naprijed, Zagreb, 1973., str. 9

²⁷ Ibid., str. 10

²⁸ Lewis Henry Morgan (1818.-1881.) bio je američki antropolog i teoretičar društva, a valja naglasiti kako je smatrao da je prva linija nasljeđivanja bila matrijarhalna, a ne patrijarhalna.

²⁹ Gensovi se odnose na skupine ljudi koji su bili u vezi preko svog ženskog pretka, što znači da je u njima na snazi bio matrijarhat.

jedan muškarac živi s jednom ženom, ali tako da poligamija i s njome povezana prigodna nevjerstva ostaju pravo muškaraca – iako se poligamija rijetko javlja zbog ekonomskih razloga. Od žena se, s druge strane, za vrijeme trajanja tog zajedničkog života najčešće zahtijevala najstroža vjernost te se njeno brakolomstvo okrutno kažnjavalo. Međutim, u ovom periodu se bračna veza lako raskidala obostrano, a djeca su, kao i do tada, pripadala isključivo majci. U ovom periodu, upozorava Engels, počinje otmica i kupovanje žena.³⁰ Zadnje razdoblje, koje traje i danas, razdoblje je monogamne porodice. Imamo tri glavna oblika braka, prema Engelsu, koji odgovaraju trima glavnim periodima ljudskog razvoja: divljaštvu odgovara grupni brak, barbarstvu sindijazmički brak, dok civilizaciji odgovara monogamija – naravno, dopunjena preljubom i prostitucijom.³¹

Engels naglašava kako moderna porodica u sebi sadrži klicu ne samo ropstva, nego i kmetstva, jer se ona otpočeka odnosi na službe u zemljoradnji, a u sebi sadrži i sve one suprotnosti koje će se kasnije potpuno razviti u društvu i njegovoj državi.³² Uz sve ovo, kako ističe Engels, pojam *familia* se odnosio na skup robova koji pripadaju jednom čovjeku, dakle ženu, djecu i robove koji su pripadali muškarcu, i kako zapravo tek s patrijarhalnom porodicom ulazimo u oblast pisane historije.³³ Ustvari možemo ići tako daleko pa reći da postoje svojevrsan sram i šutnja o povijesti prije monogamije, a da se monogamija uporno veliča.

No, suprotno popularnom mišljenju, monogamija kao bitan faktor braka ne postoji oduvijek, nije samorazumljiva i nikako nije bila plod individualne spolne ljubavi. Ona čak s njom nije imala ništa zajedničko jer su brakovi, kao i ranije, bili brakovi pristojnosti i uljudnosti te su odgovarali i bili podređeni vanjskim okolnostima – položaju, zvanju, imetku i sl. Monogamija je bila prvi oblik porodice koji se nije zasnivao na prirodnim, već na ekonomskim uvjetima. Drugim riječima, u stupnju monogamije po prvi puta, naglašava Engels³⁴, imamo pobjedu privatnog vlasništva nad prvobitnim, iskonskim zajedničkim vlasništvom. Jedini i isključivi ciljevi monogamije bili su vladavina muža u porodici i rađanje djece koja su mogla biti samo njegova. Važnost toga da je otac siguran tko mu jest ili nije dijete leži u tome da je morao odrediti nekoga za nasljednika njegovog bogatstva. Engels piše:

³⁰ Engels, Friedrich, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Naprijed, Zagreb, 1973., str. 49

³¹ Ibid., 74

³² Ibid., 59

³³ Ibid., str. 59

³⁴ Ibid., str. 65

„Prva podjela rada je između muškarca i žene radi rađanja djece. A danas mogu da dodam: Prva klasna suprotnost koja se javlja u historiji poklapa se s razvojem antagonizma muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje — s ugnjetavanjem ženskog spola od strane muškog.“³⁵

Engels, dakle, zaključuje da je neravnopravnost u suvremenoj porodici, odnosno obitelji ustvari rezultat privatnog vlasništva. Ovo je klasičan marksistički stav u kojem se porodica svodi na posljedicu proizvodnih odnosa, odnosno kapitalizma i upravo će od ove teze marksistički feminizam razviti svoja polazišta. Posljedično, bilo kakve promjene u strukturi porodice posljedica su historijskih promjena u sistemu proizvodnje. Valja naglasiti da ovakav stav ima svoje manjkavosti jer u osnovi smatra da postoji nekakva suštinska porodica, čija struktura onda može varirati, no koja uvijek ostaje kroz sve svoje historijske transformacije. To bi podrazumijevalo da postoji unaprijed dana podjela rada između muškaraca i žena, odnosno spolova te da postoji nešto *prirodno* u takvoj podjeli. Drugim riječima, izvedeni do krajnjih konzekvenci, ovakvi argumenti nerijetko upadaju u problem biologizma. No, unatoč tome, ono što Engels ovdje iznosi o monogamiji, braku i porodici ustvari je osnovno polazište i anarhistkinja i marksistkinja poput Goldman i Luxemburg: obitelj³⁶, a onda i brak, proizvodi su kapitalističkog sustava koji tlači žene svih društvenih slojeva, a najviše radnice. Iz tog razloga puna sloboda sklapanja braka može eventualno biti moguća i zatim opće provedena tek tada kada se ukine kapitalistička proizvodnja i njome stvoreni imovinski odnosi.

4.2. Socijalistička kritika

Pored mnogih socijalistkinja koje su se bavile temama braka i obitelji, u ovoj prilici ćemo istaknuti Alexandru Kollontai koja smatra da su i brak i obitelj povijesne kategorije koje se razvijaju u skladu s ekonomskim odnosima koji postoje na danoj razini proizvodnje:

„Oblik braka i obitelji određuje se tako ekonomskim sustavom date epohe, a mijenja se kako se mijenja i ekonomska osnova društva.“³⁷; „Svaka povijesna (a time i ekonomska) epoha u razvoju društva ima svoj ideal braka i svoj vlastiti moral i seksualnost. Pod plemenskim

³⁵ Ibid., str. 66.

³⁶ Iako u sociologiji postoje razlike pojma obitelji i porodice, u ovom ćemo ih radu nadalje koristiti kao sinonime.

³⁷ Kollontai, Alexandra, „Thesis on Communist Morality in the Sphere of Marital Relations“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/theses-morality.htm>. (pristupljeno 2. travnja 2020.)

sustavom i rodbinskim vezama moral je bio drugačiji od onoga koji se razvio uspostavom privatnog vlasništva i vladavinom muža i oca (patrijarhatom).“³⁸

Uspoređuje ih s vladom, religijom, znanosti, moralom i sl. jer su sve to superstrukture koje proizlaze iz ekonomskog sustava društva. Ovo se onda podudara i s Engelsovom tezom da što je manje razvijen rad, odnosno što je manje bogatstvo društva, tim više rodovske veze igraju ulogu u tome kako će društvo biti uređeno. No, ne samo da je seksualnost uvjetovana povijesnom i ekonomskom epohom, nego ovisi i o klasi – što su jači principi privatnog vlasništva, čvršći je i moralni kod.

Kollontai smatra da žene mogu postati zaista slobodne i jednake samo u svijetu u kojem će biti drugačiji društveni odnosi od trenutnih, no pritom naglašavajući kako je poboljšanje položaja žena u modernom sistemu itekako moguće i na njemu trebamo raditi. Kao ključno polje borbe Kollontai vidi upravo brak i obitelj: „*Kako bi postala zaista slobodna, žena mora zbaciti teške okove sadašnjih forma obitelji, koji su zastarjeli i opresivni.*“³⁹ Dakle, nije dovoljno boriti se samo za politička prava, pravo na obrazovanje, jednaku plaću za jednak rad i tome slično; za Kollontai, pitanja obitelji i braka nisu ništa manje važna od postizanja političkih prava i ekonomske neovisnosti. Danas u obitelji, čiju strukturu potvrđuju ne samo običaji, nego i zakoni, žena je opresirana i kao supruga i kao majka te je ekonomski, više ili manje, ovisna o mužu.

Nastavno na Engelsa, Kollontai smatra da je nuklearna heteronormativna forma obitelji nastala, a potom je i podržavana u formi javnog mišljenja, od strane buržoazije kako bi se očuvala *sveta* institucija vlasništva. No, bez obzira na to, moderna forma obitelji nužno pogađa žene svih klasa; one viših jednako kao i one nižih. Pita se je li moguće ignorirati pitanje privatnog vlasništva u suvremenom braku i je li moguće *slobodnu ljubav* shvaćati kao uobičajeni društveni fenomen umjesto individualni izuzetak, nekakav kuriozitet.⁴⁰ Ono što je uvjet za nešto poput *slobodne ljubavi* svakako su fundamentalne strukturalne reforme u sferi društvenih odnosa u kojima će vrijediti jednaki moralni standardi za oba spola.

Dakle, kada pričamo o obitelji i braku, obavezno trebamo naglašavati ekonomski aspekt. U takvoj analizi onda postaje jasno kako srž problema obitelji i braka za sve žene, sve supruge i

³⁸ Ibid. (pristupljeno 2. travnja 2020.)

³⁹ Kollontai, Alexandra, „The Social Basis of the Woman Question“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm>. (pristupljeno 2. travnja 2020.)

⁴⁰ Ibid. (pristupljeno 2. travnja 2020.)

majke, a ponajviše za radnice, proleterke ne leži u dvojbi oko forme braka – je li on crkveni ili svjetovni, već leži u socijalnim i ekonomskim uvjetima koji određuju (nevidljivi i neplaćeni) ženski rad koji je iznimno kompleksan i zahtjevan te je potreban 0-24 – od kuhanja, pranja, čišćenja i seksanja pa sve do peglanja, smješkaranja, emocionalnog rada, brige za radnike te brige za one koji nisu na tržištu rada, poput djece i starijih.

S druge strane, buržoaske, odnosno liberalne feministkinje smatraju da se nove forme obitelji i bračnih odnosa mogu ostvariti unutar zadanog, postojećeg sistema. Ono što je, po njima, ključ za tako nešto jesu novi, moderni seksualni odnosi koji imaju mogućnost riješiti kompleksnost pitanja obitelji. No, Kollontai opet naglašava⁴¹ kako buržoaske ideje slobodnih veza i slobodnih ljubavi mogu postati stvarnost samo i isključivo ako se izvrše fundamentalne reforme svih društvenih odnosa, uz koje bi moral i seksualne norme u potpunosti bili izmijenjeni. Ako uzmemo u obzir da okolina uvjetuje mišljenja i svijest pojedinaca, pitanje koje se ovdje postavlja vrlo je jednostavno: jesu li današnji ljudi, naviknuti na monogamiju i konzervativne heteronormativne odnose, uopće u mogućnosti nositi se s nečim poput *slobodne ljubavi*? Što ćemo s ljubomorom koja je upisana u svijest i razmišljanja čak i najotvorenijih pojedinaca? Što ćemo s duboko ukorijenjenim osjećajem vlasništva partnerice ili partnera? Ako se zapitamo takva pitanja, shvatit ćemo kako je problem obitelji izrazito kompleksan i da, kako nam Kollontai ukazuje, trenutni društveni sistem nije dorastao rješavanju ovakvog problema, pogotovo zato što je žena i dalje percipirana kao roditeljica, odgajateljica i njegovateljica nacije; njezina jedina zadaća i cilj i dalje su postati suprugom i majkom. No, ne smijemo smetnuti s uma da su obitelj i brak povijesne kategorije koje se razvijaju u skladu s ekonomskim odnosima koji postoje na danoj razini proizvodnje: „*Oblik braka i obitelji određuje se tako ekonomskim sustavom date epohe, a mijenja se kako se mijenja i ekonomska osnova društva.*“⁴²

4.3. Anarhistička kritika

Pored Kollontai, ali ne kroz socijalističku, već anarhističku prizmu, pitanjima braka i obitelji uvelike se bavila Emma Goldman. Ona je smatrala kako ljubav i brak ne samo da nemaju ništa zajedničko, nego se jedno prema drugome odnose antagonistički, a veliki broj muškaraca i žena

⁴¹ Kollontai, Alexandra, „Thesis on Communist Morality in the Sphere of Marital Relations“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/theses-morality.htm>. (pristupljeno 2. travnja 2020.)

⁴² Ibid. (pristupljeno 2. travnja 2020.)

upušta se u brak, iako ga vide kao običnu farsu, zbog javnog mišljenja. Pisala je: „*U svakom slučaju, iako je istina da se neki brakovi temelje na ljubavi, i iako je jednako istina da u nekim slučajevima ta ljubav u bračnom životu opstaje, smatram da se to događa usprkos braku, a ne zbog njega.*“⁴³

Goldman brak primarno vidi kroz prizmu ekonomije – kao pakt osiguranja. Ono što razlikuje brak od ostalih svakodnevnih životnih osiguranja, od običnih ugovora je činjenica da je brak više obvezujući, a ono što se iz braka dobiva nije ništa u usporedbi s onim što se ulaže, a ulaže se mnogo, socijalistkinje i anarhistkinje pokazuju čak i previše. I dok žena u braku pristaje na doživotnu ovisnost, beskorisnost kako u individualnom, tako i u društvenom smislu, na gubljenje vlastitog imena, odnosno prezimena, privatnosti, samopoštovanja, a ponekad i samog života – jer je postotak nasilja nad ženama i nasilja u obitelji i dalje ogroman, muškarci isto plaćaju danak; naravno, ne poput žena, no i oni osjećaju okove braka, samo u ekonomskom smislu: za muškarca u današnjem svijetu jedino je bitno da zarađuje i da tim novcem može uzdržavati suprugu, a onda i djecu.

Poput Kollontai, i Goldman naglašava da se od rođenja kao jedini cilj ženi postavlja brak i upravo je u tom smjeru odgajana i obrazovana. Baš zato čudi činjenica da joj nije dopušteno znati puno o ulozi žene u braku, posebice što se tiče seksa i seksualnosti. Nećemo pogriješiti ako kažemo, smatra Goldman⁴⁴, kako veliki postotak nezadovoljstva, stresa, tjeskobe, fizičke patnje i tome sličnog proizlazi upravo iz kroničnog neznanja o pitanjima seksa i seksualnosti. Stvari dodatno komplicira činjenica da se neznanje žena o tom pitanju pritom u društvu postavlja kao velika vrlina. Ako u nekom slučaju žena i uspije istražiti i naučiti nešto o seksualnosti, pritom naravno bez odobravanja države i crkve, u očima javnosti ona automatski postaje nepodobna da postane supruga, pa onda i majka. Takav ideal odgovara crkvi i državi jer on omogućuje kontrolu i žena i muškaraca od strane obje institucije; jedina bitna stvar je da se opstanak naroda osigura, makar žena bila svedena na stroj za razmnožavanje. Dakle, rame uz rame s Kollontai, Goldman smatra kako institucija braka od žene čini parazita jer je u takvoj instituciji žena apsolutno ovisna. Pritom ju brak onesposobljava za životnu borbu, uništava joj društvenu svijest i paralizira maštu. I upravo zato: „*Ako će svijet ikada stvoriti istinsko*

⁴³ Goldman, Emma, „Marriage and Love“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/reference/archive/goldman/works/1914/marriage-love.htm> (pristupljeno 6. travnja 2020.)

⁴⁴ Ibid.

*drugarstvo i jedinstvo, osnova tome neće biti brak, već ljubav.*⁴⁵ Možemo, dakle, zaključiti kako su se i socijalistički i anarhistički feminizam, unatoč brojnim neslaganjima oko društvene i političke kritike, itekako slagali oko kritike braka i obitelji.

⁴⁵ Ibid. (pristupljeno 6. travnja 2020.)

5. Autonomistički feminizam – druga faza TSR-a

Prema već spomenutoj klasifikaciji, nakon tzv. rane TSR-a, odnosno socijalistkinja, 70-ih godina debatu o kućanskom radu preuzima autonomistički feminizam.⁴⁶ Kada govorimo o autonomističkom feminizmu na umu imamo feminističke tendencije koje su nastale u Italiji 70-ih godina pod utjecajem tradicije u marksizmu koja inzistira na autonomiji radničke klase i koja smatra da se na određenom stupnju razvoja kapitalističkih odnosa dolazi do preoblikovanja društva u okviru njegovih produktivnih potreba – mislimo, dakako, na operaizam. Iz tog se razloga autonomistički feminizam ponegdje naziva i operaističkim feminizmom. Riječ je o inicijativama poput *Lotta Feminista*, u kojoj svakako trebamo izdvojiti Leopoldinu Fortunati, Selmu James i Mariarosu Della Costa te *Wages for Housework* kampanju, gdje je najistaknutija bila Silvia Federici.⁴⁷ Valja napomenuti kako su ove grupe svoj analitički fokus i praktični rad usmjerile uglavnom na „skriveni“ dio rada koji obavljaju žene u kapitalističkoj proizvodnji – mislimo, naravno, na već spomenuti kućanski rad. Takav rad Federici i ostale autonomistkinje promatraju kao kapitalistički konstrukt, odnosno kao rad čiji je društveni cilj reprodukcija radne snage. To proizlazi iz njihove razlike reproduktivnog, odnosno kućanskog rada u feudalizmu u kojem žene imaju pristup obrađivanju zemlje i ostalim oblicima proizvodnje i kućanskog rada u kapitalizmu u kojem žena više nema pristup oblicima proizvodnje te u pravilu ovisi o prihodima muškog člana obitelji, najčešće muža ili oca. Federici piše:

*„Razlika između feudalnog i kapitalističkog društva proizlazi iz radikalne eksproprijacije kojoj su radnici podvrgnuti u kapitalizmu te njihove odvojenosti od sredstava proizvodnje. Upravo to je pokretač kapitalističkog razvoja, kao i intenzivna eksploatacija rada. Kao što sam istaknula u knjizi *Caliban and the Witch*, kapitalizam je prvi sustav eksploatacije koji rad, a ne zemlju, smatra glavnim oblikom bogatstva. Sukladno tomu je kapitalizam razvio potpuno novu politiku u odnosu prema disciplini tijela, pogotovo ženskog tijela, pa je tako upravljanje reprodukcijom započelo prokreacijom. Kapitalizam mora kontrolirati načine reprodukcije, obzirom da to predstavlja centralni dio procesa akumulacije,*

⁴⁶ Čakardić, Ankica, „Marx i teorija socijalne reprodukcije“, u: Goran Sunajko i Maroje Višić (ur.), *Karl Marx: Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Breza, Zagreb, 2018, str. 121

⁴⁷ Federici, Silvia, „Feminizam i društvena reprodukcija“, <https://www.noviplamen.net/glavna/silvia-federici-feminizam-drustvena-reprodukcija/> (pristupljeno 9. kolovoza 2020.)

*kako bi zapravo rad funkcionirao kao reprodukcija radne snage, tj. naša sposobnost da radimo, a ne da rad postane izvor naše borbe.*⁴⁸

Dakle, od svih prijašnjih sistema kapitalizam se razlikuje u tome da je reproduktivni rad ustvari centralni dio samog sistema. No, s obzirom na razumijevanje odnosa patrijarhata i kapitalizma, na ovom mjestu se razilaze dvije struje, odnosno teorije. Federici i autonomistički feminizam smještamo u tzv. dvosistemska teoriju. Takva teorija smatra da su kapitalizam i patrijarhat dva odvojena procesa, odnosno da je patrijarhat postojao i prije kapitalizma. Za razliku od dvosistemske, postoji i unitarna teorija koja drži da su kapitalizam i patrijarhat dva pola jednog te istog procesa. Drugim riječima, unitarna teorija i patrijarhat vidi kao proizvodni odnos.

Što se autonomističkog feminizma i dvosistemske teorije tiče – kako nam pokazuje Silvia Federici u skupu eseja *Revolution at point zero: Housework, Reproduction, and feminist struggle*⁴⁹, i to posebice u poglavlju „*Wages against Housework*“, kućanski rad poseban je oblik rada iz razloga što je ženama nametnut i što je transformiran u „prirodni atribut ženske psihe i osobnosti“, u „unutarnju potrebu“, umjesto da se prizna kao rad, jer je kućanski rad, smatra Federici, bio predodređen da ne bude plaćen.⁵⁰ A koliko je „prirodno“ biti kućanica, nastavlja Federici, jasno je iz činjenice da je potrebno barem 20 godina socijalizacije i svakodnevnog treninga od strane neplaćenih majki koje kćeri treniraju da budu poslušne, podređene, ovisne i da se žrtvuju te da još iz toga dobiju zadovoljstvo. Negiranjem kućanskog rada i transformiranjem istog u čin iz ljubavi kapital je profitirao na više načina: osim što je mnogo rada obavljeno besplatno (jer bi, u slučaju da ne pada na teret kućanstva, za ovakvu vrstu rada trebalo osigurati i vrijeme i novac, što bi itekako koštalo i što nikako nije u interesu sustavu), disciplinirao je muškog radnika, čineći njegovu ženu ovisnu o njemu i njegovoj plaći; dobio je sluškinju o kojoj se mora zbrinuti radeći u tvornici ili u uredu. Kako bi profitirao, dakle, kapital je stvorio ženu koja će muškom radniku služiti trostruko: fizički, emocionalno i seksualno. Upravo je zato rad kućanice toliki teret, a u isto je vrijeme nevidljiv. Kako navodi Federici:

⁴⁸ Federici, Silvia, „Feminizam i društvena reprodukcija“, Novi plamen, <https://www.noviplamen.net/glavna/silvia-federici-feminizam-drustvena-reprodukcija/> (pristupljeno 10. lipnja 2020.)

⁴⁹ Federici, Silvia, *Revolution at point zero: Housework, Reproduction and Feminist Struggle*, PM Press, New York, 2012

⁵⁰ Ibid., str. 16

„Ova prevara koja se naziva ljubavlju i brakom dotiče sve nas, iako nismo vjenčani, jer jednom kada kućanski rad postane prirodan i spolno predodređen, jednom kada postane atribut ženskosti, sve mi žene smo okarakterizirane time. Ako je prirodno raditi određene stvari, onda se očekuje od svake žene da ih obavlja i da ih voli obavljati – čak i one žene koje, zahvaljujući njihovoj poziciji u društvu, mogu izbjeći neke poslove ili većinu njih, jer njihovi muževi mogu priuštiti sluškinje i psihijatru i uživati u različitim načinima relaksacije i zabave.“⁵¹

U poglavlju „*The Revolutionary Perspective*“⁵² Federici nam zaključno pokazuje da se borba za plaće za kućanski rad ne odvija zato što žene žele ući u kapitalistički sustav, iz razloga što nikada nisu niti bile izvan njega; borba za plaće odvija se da bi se slomio kapitalistički plan za žene, koji je esencijalni trenutak podjele rada i društvenih odnosa unutar radničke klase. Dakle, ne radi se o dobivanju plaća, radi se o odbijanju istih. To je revolucionarni zahtjev, ne zato što uništava kapital, nego zato što tjera kapital da restrukturira društvene odnose.

Također, kako je ustvari nastajao u poslijeratnom razdoblju, autonomistički feminizam državu je gledao prije svega kritički. Feministkinje tog doba kritizirale su, s pravom, njezinu paternalističku ulogu. Ako uzmemo u obzir da je pokret nastajao u Italiji u kojoj je miris fašizma još uvijek bio friški, to nas ne može čuditi. Međutim, valja napomenuti kako je feministička kritika birokratskog paternalizma ovog razdoblja pogodovala razvoju neoliberalističkih ideja. Iako je cilj bio promjena državne moći, odnosno stvaranje servisa građanki i građana za ostvarivanje socijalne pravde, ta kritika se kasnije koristi za legitimaciju „marketinške“ uloge države, odnosno državnih poduzeća i smanjenje državnih troškova.

⁵¹ Ibid., str. 17-18.

⁵² Ibid., str. 19

6. Liberalni feminizam

Kako smo već naglasili, 70-ih godina, uz spomenutu autonomističku tradiciju, javlja se i liberalni feminizam koji će kasnije postupno preći u neoliberalni te koji počiva na klasičnoj liberalnoj tradiciji, primjerice onoj filozofa Johna Lockeja i Johna Stuarta Milla, a kod kojih se također mogu naći rasprave o feminizmu.⁵³ Njihova je ideja društvo koje naglašava ulogu pojedinca i individualizma, dok se paralelno uloga države polako reducira, odnosno minimalizira, kako bi pojedinci neometano mogli ostvarivati svoje privatne interese bez uplitanja države. Čakardić navodi:

„Obustavljanje ustrojstva monarhije i državne kontrole, tj. minimalna uloga države, ostvarivanje privatnoga vlasništva kao uvjeta razvijene tržišne razmjene/prometa (koja uključuje proizvodnju, potrošnju i proizvodnju kao potrošnju) tek su neke pretpostavke liberalizma i liberalnoga kapitalizma. Dakako, te pretpostavke ne mogu ići bez afirmacije 'slobodnoga' individualizma...“⁵⁴

Kada govorimo o liberalnom feminizmu, govorimo prije svega o depolitizaciji feminističkog pokreta, odnosno o prestanku bavljenja pitanjima odnosa produktivnog i neproduktivnog rada te pitanjima strategija borbe i pitanju klase.

Kao predstavnicu i veliki utjecaj klasičnog liberalnog feminizma svakako trebamo izdvojiti Mary Wollstonecraft, koja je svoje glavne ideje stvarala i oblikovala, između ostalog, u burnom povijesnom razdoblju francuske revolucije. Najpoznatija je po svojim djelima *Obrana ljudskih prava* (1790.), kritici pamfleta *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji* Edmunda Burkea u kojem ismijava Burkeovo zagovaranje tradicija i običaja zagovarajući republikanstvo te djelu *Obrana ženskih prava* (1792.), koje se smatra njezinim najvažnijim radom. U djelu *Obrana ženskih prava* autorica kritizira zanemarivanje obrazovanja žena, odnosno ograničavajuće obrazovne teorije i prakse, što je po njoj glavni izvor patnji, nevolja i podređenosti žena te smatra da je izlaz iz opresije (isključivo) u obrazovanju.⁵⁵ Iako je Wollstonecraft svojim tezama svakako odstupala od ondašnjih patrijarhalnih razmišljanja, kao i ostale liberalne feministkinje ostala je isključivo u javnoj sferi, dok je privatnu skoro posve zanemarila. Time je zadržala i veoma problematične dihotomije poput privatno/javno, priroda/kultura, razum/osjećaji i sl., premda ih

⁵³ Vidi: Mill, John Stuart, *Podređenost žena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000.

⁵⁴ Čakardić, Ankica, „Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma“, u: Veselinović, Ana; Jadžić, Miloš; Maljković, Dušan (ur.), *Kriza, odgovori, levica*, Beograd, 2013., str. 161-162.

⁵⁵ Wollstonecraft, Mary, *Obrana ženskih prava*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999.

jest propitivala, i to ponajviše preko kritike Rousseaua, primarno kritike njegovog traktata *Émile*. Zanimljivo je da Wollstonecraft kritizira patrijarhalnu instituciju braka (o kojoj je već bilo riječi) te ga naziva legaliziranom prostitucijom.⁵⁶

Dakle, teme kojima se liberalne feministkinje bave mahom su one tada aktualnog karaktera – tjelesno i strukturno nasilje, sigurni ženski prostori i mirovne politike. Te teme jesu veoma bitne i ukazuju na progres feminističke borbe, no treba naglasiti da se paralelno s tim socijalni i ekonomski položaj žena ostavio po strani te se iz fokusa izgubio odnos patrijarhata i kapitalizma, odnosno roda i klase, a možemo reći i roda i rada te se pokret postupno pacificirao i reducirao na identitarne prakse i intersekcionalnost, što nikako ne može biti dovoljno za strukturno objašnjenje opresiranosti žena iz razloga što se iz fokusa gubi šira slika društvenih odnosa kao cjeline. Realizacija političke participacije žena te prava na obrazovanje i sl. su individualna prava, i to prije svega individualna prava klasno privilegiranih žena. Drugim riječima, liberalni feminizam ne uzima u obzir živote žena radnica, odnosno žena koje su svakodnevno eksploatirane, ne samo na tržištu rada, nego i u kućanstvu. Prema analizi Eisenstein:

„Liberalne feministkinje su one koje vjeruju da se oslobađanje žena može ostvariti trenutnim sustavom, s dovoljno reformi koje će ženama omogućiti pristup svim područjima gospodarskog i javnog života. Upravo je ova verzija feminizma ta koju nazivam hegemonijskom (...) U osnovi, liberalni feminizam prihvaća moderni kapitalistički sustav, ali nastoji da se žene stave na pozicije donošenja odluka u dovoljnom broju da promijene prioritete vlasti, tako da tzv. ženske brige – obrazovanje, briga o djeci, javno zdravstvo i slično, dobiju dovoljno pozornosti i sredstava za značajnu promjenu krajolika.“⁵⁷

Uzimajući sve ovo u obzir, slobodno možemo zaključiti da spomenute borbe i zahtjevi socijalistkinja nisu bili aktualizirani te da su žene, unatoč lijevim borbama, ostale u poziciji dvostruke opresiranosti – mislimo na sferu tržišta i na sferu kućanstva – čemu će neoliberalni feminizam onda dodatno dati vjetar u leđa. Kako odlično zaključuje Nancy Fraser, iako je feminizam drugog vala bio na putu da okupi velike mase – čemu je pridonijela

⁵⁶ Wollstonecraft, Mary; „A Vindication of the Rights of Men“, u: Todd, Janet (ur.), *A Vindication of the Rights of Men A Vindication of the Rights of Woman An Historical and Moral View of the French Revolution*, Oxford University Press, New York, 1993., str. 21.

⁵⁷ Eisenstein, Hester, *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*, Paradigm Publishers, London, 2009., str. 58.-59.

intersekcionalnost jer su se na taj način mogli privući poklonici svih klasa, etniciteta, rasa, političkih ideologija i sl. – ne možemo pričati o drugovalnom feminizmu, prije svega onom liberalnog karaktera, bez da se pitamo poput autorice:

„Da li je puka slučajnost to što je drugi talas feminizma napredovao u tandemu sa neoliberalizmom? Ili postoji nekakva perverzna, skrivena međusobna privlačnost? Druga mogućnost jeste jeres, ali ako odbijamo da je istražimo, činimo to na našu štetu. (...) Težnje koje su imale jasan emancipatorni 'potisak' u kontekstu državnog kapitalizma dobile su daleko dvosmislenije značenje u neoliberalnoj eri. Sa državama u razvoju i državama blagostanja 'pod opsadom' zagovornika slobodnog tržišta, feministička kritika ekonomizma, androcentrizma, etatizma i vestfalijanizma dobila je novi zamah.“⁵⁸

Fraser također naglašava kako su se u periodu uspona neoliberalizma zahtjevi za pravdu krenuli razumijevati kao zahtjevi za priznavanjem identiteta i razlika pa se upravo iz tog razloga, kako smo već napomenuli ranije, drugovalni feminizam bavi politikama identiteta, što možda jest bilo progresivno za to doba, no zanemarilo je kritiku političke ekonomije prenaslavivši kulturnu sferu. Sve se to dogodilo u ključnom trenutku uspona neoliberalizma, koji se vrlo lako spojio s politikom priznanja, odnosno identitarnim politikama te je na taj način uspio izgurati iz slike socijalni egalitarizam. Fraser zaključuje:

„Dakle, feministkinje su prenaslavile kritiku kulture upravo u trenutku kada su okolnosti nalagale da treba obratiti više pažnje na kritiku političke ekonomije. Štaviše, kako je ta kritika napušтана, kulturni element odvojen je ne samo od ekonomskog, već i od kritike kapitalizma, kritike koja ih je prethodno objedinjavala. Odeljeni od kritike kapitalizma i stavljani na raspolaganje alternativnim poimanjima, navedeni elementi mogli su biti uvučeni u „opasnu vezu“ sa neoliberalizmom.“⁵⁹

⁵⁸ Fraser, Nancy, „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“, u: Veselinović, Ana; Jadžić Miloš; Maljković Dušan (ur.), *Kriza, odgovori, levica: prilozi za jedan kritički diskurs*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013, str. 278.

⁵⁹ Ibid., str. 279.

7. Neoliberalni feminizam

Prije svega valja reći da pod pojmom neoliberalizma ne mislimo samo na skup ekonomskih politika, već se radije približavamo analizi Wendy Brown koja ističe da se neoliberalizam:

„...ne bavi samo olakšavanjem slobodne trgovine, maksimaliziranjem korporativnih profita i smanjivanjem važnosti socijalne države. Točnije bi bilo reći da neoliberalizam podrazumijeva socijalnu analizu koja, kada se koristi kao oblik upravljanja, obuhvaća sve od duše građanina-subjekta do obrazovnih politika i prakse upravljanja carstvom. Neoliberalna racionalnost, iako stavlja u prvi plan tržište, nije prvenstveno niti isključivo fokusirana na ekonomiju; ona uključuje širenje tržišnih vrijednosti na sve institucije i društvene akcije dok samo tržište zadržava svoj odvojeni položaj.“⁶⁰

Neoliberalizam dakako počiva na temeljima liberalizma – individualizmu, slobodnoj konkurenciji i prisvajanju vlasništva, a svoj vrhunac ostvaruje u financijalizaciji tržišta. Može se jasno zaključiti da preko takvih postavki neoliberalizam zanemaruje socijalna i društvena pitanja jer ona nisu i ne mogu biti u skladu s individualnim suverenitetom i slobodom. Čovjek je gledan isključivo kao *homo economicus* – racionalni, proračunljivi i natjecateljski orijentiran pojedinac. Država je primarno u službi kapitala i njene intervencije se dokidaju kad god postoji mogućnost da će ugroziti profit, a demokracija je ustvari ništa drugo do otvoreno i sveprisutno poduzetništvo. Budući da neoliberalizam interpelira pojedince u svakoj sferi života, tako neoliberalni feminizam prije svega pretpostavlja intersekcionalnost, odnosno preklapanje raznih identitarnih sekcija (rod, boja kože, dob i sl.), no ne uviđa da ti identiteti ne dolaze iz različitih izvora i zbog različitih razloga. To se događa zato što identitetske teorije, kojim se neoliberalni feminizam bavi, nisu u stanju izaći iz okvira puke deskripcije i nisu u stanju ponuditi eksplanatornost u vezi odnosa kapitalizma i patrijarhata pa onda ne može objasniti ni vezu i odnos raznih identitarnih sekcija. S obzirom da ne vidi odnos kapitalizma i patrijarhata, neoliberalizam više od svega inzistira na individualnoj emancipaciji, kvotama i ženskom poduzetništvu. Sve to čini preko spomenutih identitetsko-esencijalističkih polazišta, što je prilično opasno jer pravo to još više eksploatira ne samo žene, nego i muškarce.

⁶⁰ Brown, Wendy, „Neoliberalizam i kraj liberalne demokracije“, Slobodni Filozofski, <http://slobodnifilozofski.com/2014/07/wendy-brown-neoliberalizam-i-kraj.html> (pristupljeno 4. lipnja 2020.)

Možemo jasno zaključiti kako neoliberalni feminizam i spomenuto inzistiranje na takozvanom „slobodnom izboru“ i individualizmu kooptira s režimom. Iako je feminizam 70-ih vodio veoma važne bitke, paralelno je njegov liberalni smjer doprinio razvoju ovakvih neoliberalnih ideja, a to se dogodilo preko njegovih glavnih postavki poput fleksibilizacije rada, koja je u stvarnosti značila još veću ili jaču dvostruku opresiranost žena, manje plaće, više sati rada, nesigurna radna mjesta, smanjen životni standard i sl. Iako se na prvi pogled slobodno tržište i fleksibilizacija rada čine zanimljivo i primamljivo za položaj žena u društvu jer preko njih žene mogu „izaći“ iz sfere obitelji i stupiti na tržište rada, u stvarnosti ono znači dvostruku opresiju, odnosno dvostruku subordiniranu poziciju žena. Drugovalni feminizam ovdje je igrao ključnu ulogu jer se kritika kućanskog rada takoreći „uklopila“ s najamnim radom unutar kapitalizma pa smo tako dobili novi ideal ženskog napretka i rodne ravnopravnosti.

Nany Fraser u jednom intervjuu odlično poentira:

*“Kako ja to vidim, dominantne struje feminističkog pokreta ušle su u opasnu vezu s neoliberalnim kapitalizmom. Prihvatile su tanke, tržišno-prijateljske ideje rodne ravnopravnosti, koje se razumijevaju u terminima ženina meritokratskog napredovanja unutar postojeće korporativne strukture, koju definiraju uzorci života muškaraca. Dobar primjer je bestseller Sheryl Sandberg, self-help knjiga *Lean In*, koja savjetuje žene da na radnom mjestu povećaju uloge i igraju oštro. Rodna ravnopravnost traži transformaciju čitavog odnosa između ekonomske produkcije i društvene reprodukcije. A to zauzvrat traži javno prepoznavanje vrijednosti kućanskog rada.”⁶¹*

Dakle, feminizam Sheryl Sandberg i ostalih neoliberalki ustvari pokazuje kako je kapitalizam u nekom trenutku kooptirao feminizam i time omogućio isključivo to da privilegirane žene, žene na pozicijama moći upravo poput Sandberg ili primjerice Ivanke Trump napreduju u svojim karijerama, pritom nerijetko gazeći žene nižih klasa i ne-bijelih rasa. Zanimljivo je napomenuti kako su se radnice hotela *Double Tree* u Cambridgeu, Massachusettsu prije nekoliko godina pokušale sindikalno organizirati te su tražile Sandberginu potporu, što je dosta

⁶¹ Fraser, Nancy, „Križa i eksperimentalni kapitalizam“, *Voxfeminae*, <https://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/6253-nancy-fraser-križa-i-eksperimentalni-kapitalizam>. (pristupljeno 4. lipnja 2020.)

logično s obzirom da upravo ona savjetuje žene da budu asertivnije na radnom mjestu. No, Sandberg ih je odbila poduprijeti⁶² jer su došle u sukob s konkretnim interesima kapitala.

I to nas ne smije čuditi. Vidimo kako neoliberalizam kao poželjne osobine žena vidi one karakteristike koje su se tradicionalno dihotomijski pripisivale muškarcima: aktivnost, kompetitivnost, asertivnost, i sl. – upravo zato Sandberg govori da se na radnom mjestu mora „igrati oštro“. Ali takva fokusiranja neoliberalnog feminizma isključivo na rodni identitet, odnosno kulturalnu konstrukciju rodnih razlika događa se nauštrb svih ostalih ekonomskih i političkih pitanja i nepravdi. Kao što smo pokušali pokazati već ranije u radu – ako već pričamo o nekakvim kvotama ili bilo kakvim pravima nikako ne smijemo izostaviti materijalno i socijalno poboljšanje položaja žena. Drugim riječima, uvijek moramo zadirati u ekonomsko-politički okvir i propitivati sistem, kao što su to činile socijalistkinje. S obzirom da neoliberalni feminizam to ne čini, potencijala za ikakvu emancipaciju ovdje, nažalost, nema. Riječima Čakardić:

„Ako nas zanima društveno značenje feminističkog emancipacijskog potencijala i ako se želimo baviti feminizmom kao kolektivno orijentiranim pokretom i političkom teorijom, tada postaje jasno da feminizam nije i ne može biti skup različitih, raštrkanih, pojedinačnih pozicija. Feminizam kao društveno-politička borba suočava se s kontradikcijom ako postane stvar pojedinačne agencije, tj. osobni interes da se iskoristi kako je pogodan, za nečije privatne ciljeve ili sklonosti.“⁶³

Koliko je ekonomski aspekt, koji neoliberalke uporno ostavljaju po strani, važan u feminizmu pokazuju nam ekonomske krize, odnosno ženska svakodnevnica tijekom tih kriza. U drugoj polovici 20. stoljeća politike usmjerene na nacionalnu redistribuciju mogu se podijeliti u tri kategorije: progresivni porezi na dohodak, zaštite na tržištu rada poput minimalne plaće i osiguravanje javno dostupnih usluga poput zdravlja, obrazovanja i socijalnog stanovanja. Neoliberalizam je, počevši od 1980. s Thatcher i Reaganom udario na svaku od tih tri kategorije.⁶⁴ Povezano s tim, kako bi se izvukao iz krize, neoliberalizam pokušava

⁶² Robin, Corey, „Sheryl Sandberg and Harvard's Housekeepers“, Jacobin, <https://www.jacobinmag.com/2014/05/these-housekeepers-asked-sheryl-sandberg-to-lean-in-with-them-what-happened-next-will-not-amaze-you/> (pristupljeno 5. lipnja 2020.)

⁶³ Čakardić, Ankica, *Down the Neoliberal Path: The Rise of Free Choice Feminism*, AM Journal, No. 14, 2017., str. 34.

⁶⁴ Raworth, Kate, *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*, Penguin Random House, London, 2018., str. 176.

restrukturirati proizvodnju pa tako imamo neoliberalne mjere štednje koje ustvari predstavljaju dvostruko opterećenje za žene preko rezova u javnim uslugama koje uključuju obrazovanje i zdravstvo te rezova plaća u javnom sektoru, u kojem opet pretežito rade žene. Žene tada imaju pristup nisko kvalificiranim, slabo plaćenim i privremenim poslovima, a uz to moraju obavljati i sav ili barem većinu kućanskog rada. Pritom su socijalne institucije potkopavane, tako da ne postoji nikakva *safety net*. Paralelno s tim, da ponovimo, neoliberalni se feminizam zadovoljava pukim kozmetičkim promjenama unutar sustava. On ga ne propituje, nego nudi još jednu varijatnu „kapitalizma s ljudskim licem“. Uspijeva kooptirati jedan tren ženska prava (možemo izdvojiti primjer zgodne dosjetke fleksibilizacije rada), drugi tren LGBT prava, treći prava mladih – sve kako bi se sustav održao, odnosno nastavio reproducirati. Bitno je da se sistem ne propituje. A posljednjih četrdeset godina, upozorava Tithi Bhattacharya, neoliberalizam vodi klasnu borbu protiv radničke klase, i to na dva načina: uništavanjem sindikata na radnim mjestima i napadom na hranu, sklonište i socijalne usluge.⁶⁵ Upravo zato što je kapital, odnosno neoliberalizam uspio u prvom, ističe Bhattacharya, borba radničke klase usmjerila se na borbu za hranu, vodu, sklonište, škole, zdravstvo i tome slično – upravo zato je od iznimne važnosti promišljati sferu društvene reprodukcije.⁶⁶

⁶⁵ Bhattacharya, Tithi, „The IMF Makes a Class Warriors of Us All“, Public Seminar, <http://publicseminar.org/2016/04/the-imf-makes-class-warriors-of-us-all/>. (pristupljeno 4. lipnja 2020.)

⁶⁶ Ibid. (pristupljeno 4. lipnja 2020.)

8. Unitarna teorija – treća, „zrela“ faza TSR-a

Kada govorimo o TSR-u, govorimo o marksističko-feminističkoj teoriji koja polazi od Marxove ideje da kapitalizam pokreće robna proizvodnja i proizvodnja viška vrijednosti koju obavljaju radnici, ali za razliku od Marxa, TSR ide još dalje i dublje pa pita tko uopće reproducira radnu snagu te koji su resursi potrebni kako bi se radna snaga regenerirala i vratila na posao idućeg dana jer činjenica jest da radnička klasa svaki dan dolazi na posao svježja i spremna za rad, odnosno eksploataciju. Ono što je srž ekonomije i ono što se ustvari ne vidi, pa prema tome ni ne promišlja, jest pitanje kako su to uspjeli? Kako su uspjeli doći na posao koliko-toliko odmorni, čisti i siti? Tko je čistio stan, prao robu i spremao ručak, tako omogućujući radniku neometani odlazak na posao? Kao odgovor na to, paralelno s liberalističkim i neoliberalističkim feminizmom, od 80-ih naovamo na sceni imamo i već spomenutu unitarnu teoriju. TSR uzima te produbljuje, dakako preko historijskog materijalizma, pitanje koliko pristup resursima (ili manjak istih) koji su važni za reprodukciju samog života oblikuje stvaranje povijesti. Naglasak na stvaranju, odnosno reprodukciji života specifičan je pogled na marksističku teoriju koja se na taj način širi, razvija i unaprjeđuje. Dakle, TSR naglašava da kapitalizam počiva na dva društvena procesa: jedan proces je ono na čemu je do sad bio naglasak – mislimo na proizvodnju robe; drugi proces je ono što je do sad bilo zanemarivano, a što TSR pokušava gurnuti u prvi plan i na čemu inzistira – proizvodnja radnika koji će onda proizvoditi tu robu. Proizvodnja radnika je onda opet dvojakog karaktera: putem biološke reprodukcije, ali i kao nosioca radne snage.

Upravo zato, ta teorija smatra da je prethodna, dvosistemska teorija nedostatna iz razloga što ne povezuje kapitalizam i patrijarhat te počiva na esencijalističkoj pretpostavci kako postoji nešto navlastito žensko i navlastito muško, čime se apsolutizira partikularnost i ontologizira dihotomija muško / žensko. Osim toga, iako je u dvosistemskoj teoriji kućanski rad gledan kao bitan, integrirani dio kapitalističkog tipa proizvodnje, kao sfera je po toj teoriji odvojen od nje i kao takav ima svoju zasebnu logiku. Za razliku od tako razumijevane dvosistemske teorije, feministička unitarna teorija drži da ne postoje različite sfere i strukturne odvojenosti kućanskog rada i kapitalističke proizvodnje. Drugim riječima, unitarna teorija naglašava kako akumulacija viška vrijednosti u kapitalizmu nije moguća bez patrijarhalnog načina proizvodnje i rodne podjele rada u sferi obitelji i tržišta, odnosno tvrdi da reprodukcija kapitala u kapitalizmu uvijek nužno podrazumijeva i socijalnu reprodukciju. Zbog toga, u takvoj je teoriji rod uvijek u uskoj vezi s klasom, dok ih dvosistemska teorija razdvaja i proučava zasebno.

Dakle, polazeći od unitarne teorije, opresija žena u društvu direktno je povezana s devalorizacijom kućanskog rada, odnosno s pitanjem neplaćenog kućanskog rada i reprodukcije radne snage, a rodna diferencijacija ustvari je osnovno svojstvo analitičkog okvira, a ne puki dodatak kao u dvosistemske teoriji.

U tekstu *What is social reproduction theory?* jedna od glavnih predstavnica unitarne teorije, Tithi Bhattacharya, naglašava kako Marx ustvari nije odgovorio na ključno pitanje – kako sama radna snaga nastaje te smatra da je ključ sustava ustvari sam produciran i reproduciran upravo izvan kapitalističke proizvodnje – u obitelji. „*Sigurno radnici ne niknu iz zemlje kako bi se pojavili na tržištu, svježi i spremni prodati svoju radnu snagu kapitalistu.*“⁶⁷ Valja napomenuti kako je, za razliku od autonomističkog feminizma, unitarna TSR usmjerena kako na rasprave o neplaćenom kućanskom radu, tako i na rasprave o plaćenom ženskom radu. Fokus nije samo na ekonomiji, nego je također i na političkim, ideološkim, psihološkim i drugim pitanjima.

U eseju *Još jednom o kućanskom radu* Lise Vogel, također jedna od istaknutijih predstavnica zrele TSR, kritički se osvrće na autonomistički feminizam:

„Također, apstraktnost literature o kućanskom radu izazivala je frustracije kod članica pokreta oslobođenja žena. Rasprava se razvila na takav način da ju je ne samo bilo teško pratiti već je bila i udaljena od aktivističkih pitanja. Činilo se da su koncepti usmjereni na međusobnu interakciju i da su nepovezani s empirijskim svijetom. Ne samo da je rasprava bila apstraktna već se i doimala ahistorijskom. Možda je najštetnije bilo to što je većina literature o kućanskom radu prigrllila funkcionalistički eksplanatorni okvir. Primjerice, u toj se perspektivi smatralo da samo postojanje potrebe društvenog sistema za kućanskim radom podrazumijeva da je ta potreba bez iznimke opravdana. Mnogi su se pitali – koje mjesto u toj raspravi zauzima ljudska agencija?“⁶⁸

I zaista, do ranih 1980-ih većina socijalističkih feministkinja udaljila se od rasprave o kućanskom radu i odbacivala je apstrakcije sadržane u toj ranoj fazi TSR-a.⁶⁹ Cilj je bio stvoriti kategorije kojima bi se teoretizirao ženski neplaćeni kućanski rad kao materijalni proces. Tako

⁶⁷ Bhattacharya, Tithi, „What is Social Reproduction Theory?“, *Socialist Worker*, <http://socialistworker.org/2013/09/10/what-is-social-reproduction-theory>. (pristupljeno 4. lipnja 2020.)

⁶⁸ Vogel, Lise, „Još jednom o kućanskom radu“, *Slobodni Filozofski*, <http://slobodnifilozofski.com/2015/05/lise-vogel-jos-jednom-o-kucanskom-radu.html>. (pristupljeno 8. lipnja 2020.)

⁶⁹ Vogel, Lise, *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory*, Brill Publishers, Leiden, 2013., str. 21., str. 147.

Vogel polazi od Marxovih dvaju temeljnih pojmova: radne snage i reprodukcije radne snage te razlikuje tri vrste procesa koji u klasnim društvima čine reprodukciju radne snage. Prvi bi bile različite dnevne aktivnosti koje vraćaju energiju izravnih proizvođača i omogućuju im da se vrate na posao. Drugi bi bile aktivnosti koje održavaju nezaposlene članove podčinjenih klasa – previše mlade, stare, bolesne, općenito radno nesposobne. Posljednji, treći bili bi ustvari tzv. zamjenski procesi koji obnavljaju radnu snagu zamjenom pripadnika podčinjenih klasa koji su umrli ili nisu više radno sposobni. Tek kada to sve uzmemo u obzir, možemo se odmaknuti od normativnih pretpostavki vezanih uz biološku prokreaciju i isključivo heteroseksualne obitelji, što je dotadašnja rasprava o kućanskom radu često pretpostavljala.

Vogel razlikuje i dvije komponente rada: društvenu i kućansku. Tako se u zreloj TSR kućanski rad više ne promatra kao univerzalan i nužno ženski posao, nego je pojam specifičan za kapitalizam i nije fiksiran uz rod. Vogel ističe:

„Drugim riječima, tvrdila sam da je potreban rad složenija konceptualna kategorija nego što se prethodno smatralo. On ima dvije komponente – jedna ima vrijednost, druga nema. Kućanski rad, druga komponenta koja je prethodno nedostajala, izrazito se razlikuje od društvene komponente, no ipak je na sličan način neizostavna za kapitalističku društvenu reprodukciju. Ona sama nema vrijednost, no ipak ima ključnu ulogu u procesu aproprijacije viška vrijednosti. Kada su upregnuti u obavljanje potrebnog rada, društveni rad i kućanski rad (njegov novootkriveni parnjak) zajedno čine neobičan spoj, kakav se još nikada nije mogao sresti u marksističkoj teoriji.“⁷⁰

Osim ekonomskog aspekta, Vogel također daje i politički – u raspravu uvodi jednakost (svih) žena, odnosno nedostatak iste. Po Vogel, o podređenosti žena tako možemo govoriti u dvije sfere: jedna je ta da isključivo žene iz podređenih klasa obavljaju kućanske poslove, a druga da sve žene pate od nedostatka ravnopravnosti. Liberalni i neoliberalni feminizam zato ovdje nisu dostatni za raspravu o podređenosti žena, s obzirom da ovu prvu sferu ne uzimaju u obzir. Autorica zaključuje kako se procesi kroz koje se radna snaga održava i zamjenjuje transformiraju, što znači da i kućanski rad doživljava određene promjene. On tako više nije usko vezan za nuklearnu obitelj, odnosno nije nužno da ga obavlja majka. Njega danas u dobrostojećim obiteljima obavljaju za to plaćene osobe, koje su najčešće žene nižih klasa i ne-

⁷⁰ Ibid. (pristupljeno 8. lipnja 2020.)

bijelih rasa. Ovo nam stoga ukazuje da se ogroman teret s leđa žena još uvijek nije smanjio, odnosno da žene i dalje pretežito obavljaju kućanski rad.

8.1. Suvremena kritika braka i obitelji

Kako smo pokušali prikazati ranije u radu, u prošlosti brak je predstavljao prije svega ekonomsku i političku transakciju, a bazirao se na hijerarhijskoj strukturi, nikako intimnoj vezi. Iako je ovakva pozicija na prvu možda neuobičajena i kontraintuitivna, isticanje ekonomije inherentne braku barem je poštena pozicija, za razliku od raznoraznih pokušaja lažiranja ljubavi umjesto rada koji obavljaju žene u braku i obitelji, jer znamo poznatu uzrečicu: ljubav se ne može platiti. A pod tu ljubav misli se na niz stvari, odnosno na više vrsta rada. Pored toga, sistem braka i obitelji, pa onda i kućanstva u kapitalizmu, osim možda najvećeg aspekta ugnjetavanja žena, predstavlja i važan organizacijski princip proizvodnih odnosa, najviše od svega potičući konzervativizam.

Već Engels nam je pokazao kako obiteljska struktura ustvari počiva na potrebi za zakonitim prenošenjem privatnog vlasništva. Dakle, trenutna organizacija kućanstva i obiteljske te bračne ideologije svakako koristi buržoaziji. No, iako je dihotomija muškarca-privreditelja-hranioca i žene-ovisne-njegovateljice proizašla upravo iz buržoazije, ona je također nametnuta i radničkoj klasi. Usprkos tome što radnička klasa zapravo nikada nije uspjela implementirati buržoaski ideal braka i obitelji, možemo reći kako su, bez obzira na to, takvi ideali prilično uspješno proželi čitavo društvo – od zakonodavstva do svjetonazora ljudi.

Ono što je veoma bitno naglasiti kada pričamo o ovim temama i što nikako ne smijemo zaboraviti jest činjenica da se društvene, ideološke konstrukcije poput braka i obitelji uporno postavljaju kao prirodne i neizbježne, no one to nisu. Naravno, teško je jednoznačno odgovoriti na pitanje tko ima najviše koristi od braka i obitelji u suvremenom kapitalizmu, no ne obračunavajući sav rad koji žene obavljaju unutar braka i obitelji u analizama političke ekonomije, sav se taj ženski neplaćeni rad u nacionalnim ekonomskim modelima i podacima o BDP-u ustvari uopće ne računa. Dakle, nacionalna gospodarstva temelje se na ovom neplaćenom reproduktivnom radu koji uključuje sve fizičke i emocionalne napore potrebne za proizvodnju i brigu o ljudima, a time i za reprodukciju radne snage, dok se u isto vrijeme taj rad prikriva *ljubavlju*. I upravo se takav rad rame uz rame sa slabo plaćenim i podcijenjenim njegovateljskim, skrbnim radom u razdobljima kriza pokazuje kao ključan, odnosno otkriva se

da su takvi poslovi ustvari esencijalni poslovi društava, što se može vidjeti i u trenutnom razdoblju pandemije koronavirusa.

Kada pričamo u suvremenoj kritici braka i obitelji, poput one povjesničarke Stephanie Coontz⁷¹ ili političke filozofkinje Clare Chambers⁷², moramo imati na umu kako danas ta kritika dolazi ustvari iz dva smjera: prvi je taj da su današnji brak i obitelj seksističke tvorevine, a drugi da su oni prije svega heteroseksistički – čega se u prijašnjim raspravama o braku nije toliko doticalo. Prvu kritiku smo već razradili, a druga kritika – ona da je brak heteroseksistički – ustvari želi naglasiti da se time isključuju homoseksualni parovi i pokazuje da su oni manje vrijedni. U jednom intervjuu, Chambers nam pokazuje razlike dvije kritike, odnosno stajališta:

„Ova dva stajališta čine se kontradiktornima: kritika seksizma poručuje da je brak loš, dok kritika heteroseksizma poručuje da je brak dobar i da bi trebao biti dostupan svima. One se mogu pomiriti na sljedeći način: ako već imamo instituciju braka, bolje je biti vjenčan nego ne – ili je barem bolje imati mogućnost sklapanja braka nego imati zakonsku zabranu. No, budući da je institucija braka nepravedna kao takva, bilo bi ravnopravnije i pravednije da uopće ne postoji.“⁷³

Dakle, iako spomenuta dva stajališta možda jesu na prvi način nepomirljiva, problemu se može doskočiti na način da dok je brak važna društvena institucija, treba biti omogućen svima. S obzirom na inicijalnu kritiku i današnje rasprave o braku, možemo slobodno reći da možda zaista jest teško jednoznačno odgovoriti na pitanje tko ima najviše koristi od braka i obitelji u suvremenom kapitalizmu, no može se bez greške zaključiti kako je žene svakako nemaju.

8.2. Zašto je važna vidljivost ženskog rada

U djelu *Doughnut Economics* Kate Raworth daje veoma zanimljiv primjer nevidljivog i nepriznatnog reproduktivnog rada – rad majke Adama Smitha. Kada je počeo pisati svoje kapitalno djelo *Bogatstvo naroda*, Smith se ponovo uselio, ni više ni manje, nego kod svoje majke Margaret Douglas. Dok je on pisao svoj najvažniji rad, njegova majka je održavala kuću

⁷¹ Coontz, Stephanie, *Marriage, a History: How Love Conquered Marriage*, Penguin Books, New York, 2006.

⁷² Chambers, Clare, *Against Marriage: An Egalitarian Defence of the Marriage-Free State*, Oxford University Press, New York, 2017.

⁷³ Bertek, Tihana, „Trebamo li brak“, Voxfeminae <https://voxfeminae.net/pravednost/teorijska-citanka-trebamo-li-brak/> (pristupljeno 18. kolovoza 2020.)

čistom, kupovala namirnice i potrepštine za kuću, kuhala mu obroke i prala rublje, omogućujući na taj način Smithu da uopće ima (pred)uvjete za pisanje svoje knjige, odnosno za vlastiti produktivni rad. Pritom, ironično, rad Margaret Douglas nije ni spomenut u njegovoj ekonomskoj teoriji, ostajući tako nevidljiv još stoljećima.

Mainstream ekonomija toliko je ustvari opsjednuta produktivnošću rada da ni ne vidi kako je rad poput onoga majke Adama Smitha, a i svih drugih majki i njegovateljica ono što uopće omogućuje taj rad i tu produktivnost. Reproductivni rad, dakle, nije sekundaran – on je srž ekonomije jer „...dolazi prvi svakog dana, održavajući osnove obiteljskog i društvenog života pomoću univerzalnih ljudskih resursa poput vremena, znanja, vještina, brige, empatije, poučavanja i uzajamnosti.“⁷⁴ Zašto je to važno? Zato što je reproductivni rad ustvari esencijalan za čovjeka i njegovu produktivnost, što znači da produktivna sfera ekonomije direktno ovisi o njemu. Kako autorica naglašava:

„To je važno jer kad - u ime štednje i štednje u javnom sektoru - vlade smanje proračune za vrtiće, dječje usluge, usluge odmora za roditelje i omladinske klubove, potreba za pružanjem skrbi ne nestaje: ona se samo gura natrag u kućanstvo. Pritisak, posebno na vrijeme žena, može ih natjerati da izgube posao i povećati socijalni stres i ranjivost. To potkopava i blagostanje i osnaživanje žena, s višestrukim učincima na društvo i za gospodarstvo.“⁷⁵

Osim toga, kad god imamo na snazi neke krize – a najnoviji, već spomenuti, primjer je pandemija koronavirusa – postaje jasno kako je njegovateljski, skrbni i općenito reproductivni rad esencijalan za cijelo društvo. U trenucima krize u prvi plan dolaze poslovi bez kojih društvo ne bi moglo funkcionirati, a koji imaju veze s hranom, kućanstvom, čišćenjem, zdravljem i sl. To su poslovi koji najvećim dijelom obavljaju žene.

Uključivanje reproductivnog rada u makroekonomiju prvi je korak u prepoznavanju važnosti takvog rada i njegove centralnosti u ekonomiji te prvi korak u smanjenju i preraspodjeli ženskog neplaćenog rada. Tithi Bhattacharya odlično poentira:

„Dok kapitalizam kao sustav brine samo o profitu, a profit biva njegova krv i motor, sustav ima neželjenu ovisnost o procesima i institucijama stvaranja života.“

⁷⁴ Raworth, Kate, *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*, Penguin Random House, London, 2018., str. 79

⁷⁵ *Ibid.*, str. 81

*Sustav ovisi o radnicima koji će proizvoditi robu koja se zatim prodaje radi zarade. Sustav tako može preživjeti samo ako se životi radnika reproduciraju kontinuirano i pouzdano, pritom smjenjujući generacije. Hrana, stanovanje, javni prijevoz, javne škole i bolnice su dijelovi stvaranja života koji socijalno reproduciraju radnike i njihove obitelji. Razina pristupa njima određuje sudbinu klase kao cjeline, a žene i dalje na globalnoj razini obavljaju većinu poslova vezanih uz stvaranje života.*⁷⁶

Upravo zato što je reproduktivni rad ključan za sustav, a nije plaćen i uporno ga se devalorizira, važna je i njegova vidljivost. Tek kada reproduktivni rad postane vidljiv postaje jasno koliko neplaćenog rada, bez kojeg sustav ne bi mogao funkcionirati, obavljaju žene svakodnevno. Stoga, osim na inzistiranju na socijalnim servisima, javnim vrtićima i školama, sigurnim poslovima i sl., moramo raditi i na tome da se reproduktivni rad gurne u *mainstream* i da se uzme u obzir kad god se priča o ekonomiji. To su prvi koraci za bilo kakvo preoblikovanje i smanjenje ženskog neplaćenog rada.

⁷⁶ Bhattacharya, Tithi, „Social Reproduction Theory And Why We Need it to Make Sense of the Corona Virus Crisis.“ <http://www.tithibhattacharya.net/new-blog> (pristupljeno 19. kolovoza 2020.)

Zaključak

Nakon socijalističkog feminizma, u 70-ima feministički pokret kreće se dijeliti te tada, između ostalog, nastaje i autonomistički feminizam, koji će, bez obzira na svoje manjkavosti, u velikoj mjeri pridonijeti razvitku teorije socijalne reprodukcije pa će ga feministkinje poput Ankice Čakardić naknadno okarakterizirati upravo kao ranu TSR. Međutim, osim njega, tih godina maha je uzeo i liberalni feminizam koji je onda postupno prešao u krajnje problematičan neoliberalni te koji je smatrao da se ravnopravnost rodova može postići građanskom ravnopravnošću. U takvom feminizmu sve promjene bi se trebale moći dogoditi u okviru već postojećeg sistema, kroz državu, njenu zakonsku regulativu i institucije, što je potpuno suprotno stavu TSR. Feminizam neoliberalnog karaktera u krajnjoj konzekvenci još više eksploatira i žene i muškarce zbog svog inzistiranja na individualnoj emancipaciji, kvotama i ženskom poduzetništvu te su ga također kritizirale teoretičarke TSR-a.

Neke od važnih tema o kojima su diskutirale socijalistkinje i anarhistkinje, a kasnije i teoretičarke socijalne reprodukcije pa su time važne i za ovaj rad, svakako su koncepti brak i obitelj. Iako se u odnosu na inicijalnu kritiku u suvremenoj kritici pojavilo još više očista, odnosno uglova gledanja tih tema, obje struje se slažu kako su brak i obitelj za žene ustvari mjesta ugnjetavanja, odnosno suglasne su u tome da žene nemaju apsolutno nikakvu korist od takvih institucija.

S druge strane, liberalni feminizam drži da bi se institucije braka i obitelji mogle preoblikovati unutar postojećeg sistema modernim seksualnim odnosima, no ne uviđa da takve ideje slobodnih veza mogu zaživjeti samo ako se reformiraju društveni odnosi iz temelja. Uz to, s obzirom da liberalni feminizam ne uzima u obzir živote žena radnica, odnosno žena koje su svakodnevno eksploatirane, kako na tržištu rada, tako i u obitelji, odnosno kućanstvu, on uopće nije dostatan za raspravu o jednom od temeljnih vrsta rada unutar kapitalističkog sustava. Za razliku od liberalnog feminizma, TSR reproduktivni rad stavlja u srž svoje teorije.

U TSR-u riječ je, dakle, o tome da je opresija žena povezana sa sistemom kao cjelinom. Najvažniji doprinos TSR-a svakako bi bio taj da kapitalizam vidi kao jedinstveni, unitarni sistem koji može integrirati sferu reprodukcije i sferu produkcije. To bi značilo da, kada govorimo o ukidanju opresije, odnosno o pokušaju oslobođenja žena, nužno moramo govoriti o ukidanju sistema kao takvog. No, TSR nije prošla bez kritika i problema.

Dovođenje kućanskog rada, odnosno živote žena u samu jezgru teorije funkcioniranja kapitalističkog sustava samo po sebi bio je težak zadatak. Rane teoretičarke kućanskog rada, iako ostajući u apstrakciji i isključivo u ekonomskoj sferi, među prvima su uvidjele ograničenja marksističke teorije. Unitarna teorija koja je uslijedila nakon toga, osim što je morala ponovo u raspravu uključiti odbačenu debatu o kućanskom radu, morala je i revidirati marksističku teoriju – ni jedno ni drugo nije naišlo na odobravanje potencijalne publike. Proučavanje kapitalizma ruku pod ruku s patrijarhatom u krugovima marksističkih teoretičarki i teoretičara činilo se kao fragmentiranje marksističke teorije, kao prijetnja klasnom jedinstvu. No, rasprave o reproduktivnom radu ipak su se uspjele zadržati na sceni.

Debata o kućanskom radu i teorija socijalne reprodukcije kao takva ostaju nedovršeni projekt te bi se nadolazeći, kako feministički intelektualni rad, tako i marksistički rad općenito svakako trebali baviti njime. Za provedbu svih ljudskih prava, a i prava svih ljudi, potrebna je transformacija postojećeg pogleda i stava u vezi rodni uloga te transformacija razmišljanja o tome na čija leđa pada esencijalni, odnosno skrbni, reproduktivni rad – a upravo ta razmišljanja manjkaju liberalnim feministkinjama. Osiguravanje rodne ravnopravnosti nužno je kako bi se takve transformacije mogle dogoditi, a moraju se dogoditi jer je stvarno stanje ljudi, pogotovo opresiranih skupina, a i stanje cijele planete, odnosno okoliša, neodrživo u trenutnoj neoliberalnoj paradigmi. Problema danas ima preko glave, od klimatskih promjena, acidifikacije mora, nestanka pitke vode, drastičnog smanjenja biodiverziteta, zagađenja zraka, itd... A na udaru zbog toga će prvo biti ljudi nižih klasa i ne-bijelih rasa, a prije svega žene. Stoga se danas moramo boriti za novi pogled društvenog organiziranja. Zato novi feministički, a povezano s time i ekonomski model te općenito pogled na svijet trebaju biti ugrađeni u stvarnost života ljudi, a samim time moraju uzeti u obzir ono što je potrebno za ostvarivanje ravnopravnosti i održavanje sigurne globalne klime i okoliša. Za tako nešto potreban je pravedan prostor koji označava stvarnu primjenu ljudskih prava za sve, a posebno uključujući opresirane skupine. Rodna ravnopravnost važan je dio promjene paradigme, ne samo zbog poboljšanja položaja žena, nego i zbog generalnog blagostanja ljudi i planete. Za razliku od liberalnog feminizma, TSR stoga je jedan pozitivan primjer smjera u kojem bi se društvo moglo/trebalo kretati danas.

Popis literature

1. Arruzza, Cinzia; Fraser, Nancy; Bhattacharya, Tithi, *Feminizam za 99%*, Multimedijalni institut, Institut za političku ekologiju, Udruga bijeli val, Centar za ženske studije, Zagreb, 2019.
2. Bertek, Tihana, „Trebamo li brak“, Voxfeminae <https://voxfeminae.net/pravednost/teorijska-citanka-trebamo-li-brak/> (pristupljeno 18. kolovoza 2020.)
3. Bhattacharya, Tithi, „Social Reproduction Theory And Why We Need it to Make Sense of the Corona Virus Crisis.“ <http://www.tithibhattacharya.net/new-blog> (pristupljeno 19. kolovoza 2020.)
4. Bhattacharya, Tithi (ur.), *Social Reproduction Theory. Remapping Class, Recentring Oppression*, Pluto Press, London, 2017.
5. Bhattacharya, Tithi, „The IMF Makes a Class Warriors of Us All“, Public Seminar, <http://publicseminar.org/2016/04/the-imf-makes-class-warriors-of-us-all/> (pristupljeno 4. lipnja 2020.)
6. Bhattacharya, Tithi, „What is Social Reproduction Theory?“, Socialist Worker, <http://socialistworker.org/2013/09/10/what-is-social-reproduction-theory>. (pristupljeno 24. rujna 2019).
7. Brown, Wendy, „Neoliberalizam i kraj liberalne demokracije“, Slobodni Filozofski, <http://slobodnifilozofski.com/2014/07/wendy-brown-neoliberalizam-i-kraj.html> (pristupljeno 8. lipnja 2020.)
8. Chambers, Clare, *Against Marriage: An Egalitarian Defence of the Marriage-Free State*, Oxford University Press, New York, 2017.
9. Coontz, Stephanie, *Marriage, a History: How Love Conquered Marriage*, Penguin Books, New York, 2006.
10. Čaćinović, Nadežda (ur.), *Žene i filozofija*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2006.
11. Čakardić, Ankica, „Down the Neoliberal Path: The Rise of Free Choice Feminism“, *AM Journal of Art and Media Studies* 14, 2017, str. 33—44.
12. Čakardić, Ankica, „Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klasa“, Libela, <https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-feminizam-kao-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/> (pristupljeno 8. kolovoza 2020.)

13. Čakardić, Ankica, „Marx i teorija socijalne reprodukcije”, u: Goran Sunajko i Maroje Višić (ur.), *Karl Marx: Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Breza, Zagreb, 2018, str. 111—131.
14. Čakardić, Ankica, „Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma“, u: Veselinović, Ana; Jadžić, Miloš; Maljković, Dušan (ur.), *Kriza, odgovori, levica*, Beograd, 2013., str. 161-162.
15. De Beauvoir, Simone, *Drugi spol*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016.
16. Despot, Blaženka, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Cekade, Zagreb, 1987.
17. Einstein, Hester, *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*, Paradigm Publishers, London, 2009.
18. Engels, Friedrich, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Naprijed, Zagreb, 1973.
19. Federici, Silvia, *Revolution at point zero: Housework, Reproduction and Feminist Struggle*, PM Press, New York, 2012.
20. Fraser, Nancy, „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“, u: Veselinović, Ana; Jadžić Miloš; Maljković Dušan (ur.), *Kriza, odgovori, levica : prilozi za jedan kritički diskurs*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013, str. 269-287.
21. Fraser, Nancy, „How feminism became capitalism’s handmaiden – and how to reclaim it“, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/oct/14/feminism-capitalist-handmaiden-neoliberal>. (pristupljeno 24. rujna 2019.)
22. Fraser, Nancy, „Kriza i eksperimentalni kapitalizam“, *Voxfeminae*, <https://voxfeminae.net/pravednost/nancy-fraser-kriza-i-eksperimentalni-kapitalizam/> (pristupljeno 4. lipnja 2020.)
23. Goldman, Emma, „Marrage and Love“, *Marxist Internet Archive*, <https://www.marxists.org/reference/archive/goldman/works/1914/marriage-love.htm> (pristupljeno 27. rujna 2019.)
24. Hegel, G. W. F., *Fenomenologija duha*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1986.
25. Hegel, G.W.F., *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
26. Ilić, Kristina, „Povijest pokreta: Feminizam prvog vala“, *Libela*, <https://www.libela.org/sastavom/8838-povijest-pokreta-feminizam-prvog-vala/> (pristupljeno 8. kolovoza 2020.)

27. Kollontai, Alexandra, „Communism and the Family [1920.]“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>. (pristupljeno 24. rujna 2019.)
28. Kollontai, Alexandra, „The Social Basis of the Woman Question“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm> (pristupljeno 25. svibnja 2020.)
29. Kollontai, Alexandra, „Thesis on Communist Morality in the Sphere of Marital Relations“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/theses-morality.htm> (pristupljeno 25. svibnja 2020.)
30. Kurtović, Petra, „Zašto feminizam mora biti marksistički“, u: *Karl Marx : Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Goran Sunajko i Maroje Višić (ur.), Naklada Breza, 2018.
31. Luxemburg, Rosa, „Women’s Suffrage and Class Struggle [1912.]“, Marxist Internet Archive, <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1912/05/12.htm>. (pristupljeno 24. rujna 2019.)
32. Marx, Karl, *Kapital. Kritika političke ekonomije I, II, III*, Prosveta Beograd, BIGZ, Beograd, 1973.
33. Marx, Karl, *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, Naprijed, Rijeka, 1977.
34. Mill, John Stuart, *Podređenost žena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000.
35. Raworth, Kate, *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*, Penguin Random House, London, 2018.
36. Robin, Corey, „Sheryl Sandberg and Harvard's Housekeepers“, Jacobin, <https://www.jacobinmag.com/2014/05/these-housekeepers-asked-sheryl-sandberg-to-lean-in-with-them-what-happened-next-will-not-amaze-you> (pristupljeno 8. lipnja 2020.)
37. Vogel, Lise, „Još jednom o kućanskom radu“, Slobodni Filozofski, <http://slobodnifilozofski.com/2015/05/lise-vogel-jos-jednom-o-kucanskom-radu.html>. (pristupljeno 24. rujna 2019.)
38. Vogel, Lise, *Marxism and the Opression of Women. Toward a Unitary Theory*, Brill Publishers, Leiden, 2013.
39. West, Erica, „Zamke radikalnog feminizma“, <http://slobodnifilozofski.com/2018/12/zamke-radikalnog-feminizma.html> (pristupljeno 27. svibnja 2020.)

40. Wollstonecraft, Mary; „A Vindication of the Rights of Men“, u: Todd, Janet (ur.), *A Vindication of the Rights of Men A Vindication of the Rights of Woman An Historical and Moral View of the French Revolution*, Oxford University Press, New York, 1993.
41. Wollstonecraft, Mary, *Obrana ženskih prava*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999.
42. Zetkin, Clara, „Social-Democracy & Woman Suffrage [1906.]“, Marxist Internet Archive. <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1906/xx/womansuffrage.htm>. (pristupljeno 24. rujna 2019.)